LAIŠKAS REDAKTORIUI

Bernardas Gailius

Mielas redaktoriau,

Išliesiu širdį. Pastaruoju metu jaučiu kaip keičiuosi, tad, matyt, senstu (nors Tau ir labai sunku tuo patikėti). Darausi įtarus atžvilgiu to, ką jaunystėje ryžtingai palaikydavau. Turiu galvoje, pavyzdžiui, susidorojimą su sovietine praeitimi. Štai skaitau diskusijas dėl Žaliojo tilto skulptūrų, norėčiau pritarti nuomonei, kad jas seniai reikėjo nugriauti, bet kažkaip nepavyksta. Žodis *reikėjo* man pradeda atrodyti demaskuotinas. Ar nesijauti kartais iš visų pusių supamas nenutylančių *reikėtų* ir *reikėjo*? Lietuvai, pavyzdžiui, *reikėjo* įvykdyti pilną liustraciją ir *reikėtų* sukurti pilietinę visuomenę. Panašių pavyzdžių galėtum rasti daugiau, nors santykis su sovietine praeitimi jų ypač gausus. Pats kadaise tvirtinau, kad *reikėtų* panaikinti buvusių partizanų reabilitaciją, šiandien jau galėčiau sakyti, kad *reikėjo*. Seniems žmonėms laikas greitai eina... Bet aš ne apie tai. Sakyk, ar negyvename oro pilyje, nors gal reikėtų sakyti oro valstybėje? Naujų idėjų ir sumanymų svarbą pripažįstu, nemanyk, net esu karštas jų šalininkas. Bet ar neatsitinka taip, kad dauguma tų *reikėtų* sumanymų paslaptingu būdu peršoka dabartį ir virsta neišsipildžiusiomis svajonėmis *reikėjo*. Ir ar nėra, bent iš dalies, viso šito priežastis tai, kad nepernelyg rūpinamės savo sumanymų realumu? Kiek pažįstu Lietuvos žmones, tai jie yra tikrai geri idealų specialistai (žino, kaip turi veikti ideali įstaiga, ideali valstybė, kokia yra ideali šeima, kaip *turėtų* atrodyti orus žmogaus gyvenimas ir pan.). Tik va – nepasiekiamų, pasirodo... Kartais manau, kad teisus Alvydas Jokubaitis, pasakęs, jog XX a. Lietuva – romantikų projektas. Gal iš tikrųjų mūsų romantiški protėviai pasmerkė mus, pasak Carlo Schmitto, „nesibaigiančio romano“ rašymui? Kurio negalime pabaigti kurti, nes jis – nesibaigiantis pagal apibrėžimą... Likimo ironija, taip sakant.

Manau, kad trūkstama Lietuvos gyvenimo grandis apibūdinama į vartoseną grįžtančiu žodžiu džentelmenas. Tai gal ne tiek tas „nepastebimai patogus, tarsi fotelis ar židinys“ ir damoms tarnauti pasirengęs vyras, apie kurį kalbėjo kardinolas Newmanas ar Mrs. Humphry (nors šitų irgi trūksta). Kur kas svarbesni džentelmenai, kuriuos minėjo Leo Straussas – visuomenės grandis, stojanti politinės tautos priešakyje. Juk Lietuva pagrįstai gali didžiuotis, pavadinkime, „paprastu žmogumi“. Jis darbštus taikoje, drąsus kare, be to, visada kantrus ir turi gana daug sveiko proto. Lygiai taip pat, kad ir ką sakytų Tomas Daugirdas, Lietuva tikrai turi inteligentiją – menininkų ir mąstytojų sluoksnį. Vadinasi, turi ir sumanymų, kaip tvarkyti valstybės gyvenimą vis geriau ir geriau. Beje, kaip tik dėl šių sumanymų nemenką populiarumą yra įgijusi mintis, kad patys intelektualai ir turėtų „vesti visuomenę“. Atseit jei taip gerai viską žinot, tai ir darykit. Bet tai iš principo klaidinga mintis. Poeto ir filosofo (jei tai tikrasis pašaukimas, o ne laisvalaikio pramoga) vieta – „po šakom akacijos baltos“. Veikti turi *men of action* – taigi džentelmenai.

Kai pats bandau suprasti, ką noriu pasakyti kalbėdamas apie džentelmenus (kiekvienas sąmoningai vartojantis šį žodį suteikia jam vis kitokią prasmę,

bent jau nuotaiką, nepaisant to, džentelmeniškumas ištisus šimtmečius egzistuoja kaip bendra visam Vakarų pasauliui samprata), visada prisimenu Jono Polovinsko-Budrio frazę. Prasidedant „Sacharino bylai“ paklaustas, ar neišsigąs reikalą užbaigti, Budrys atsakė: „Nėra nei tokių bylų, nei asmenų, kurių išsigąsčiau, nors mane ir iš pareigų atleistų. Bet ir tuomet aš rasiu būdą, kaip kitais keliais prieiti; nesu ateivis šiame krašte ir ne dėl duonos dirbu“. Man regis, šiame pasakyme atsiskleidžia dvi esminės savybės, lemiančios džentelmeno savarankiškumą aplinkos atžvilgiu. Tai rimtas ir atviras pasaulio pažinimas (suvokimas, kad siekdamas tiesos gali prarasti darbą) ir tvirtas savarankiškas moralinis pagrindas (sugebėjimas pačiam spręsti apie tiesą ir tuo sprendimu remtis; neteisingas aplinkos spaudimas neatbaido nuo teisingo reikalo).

Pasaulio pažinimas, žinoma, susijęs su išsilavinimu. Nors iš tikrųjų čia reikalingas kitas žodis. Iš bėdos gal tiktų „auklėjimas“. Pats Straussas sako *breeding*, o šis angliškas terminas kelia asociacijas su gyvulių veisimu. Tad džentelmenai tam tikra prasme yra veislė, kuriai išvesti reikia laiko ir kantrybės (bet, suprantama, būtina kada nors pradėti). Todėl svarbi ne tik mokykla, bet ir šeima, net giminė. Taip pat svarbus „bendravimas su vyresniais džentelmenais“. Nepaisant viso to, iš tikrųjų reikia pripažinti, kad lemiama yra vidinė nuostata. Žmogaus gyvenimo pakanka tapti džentelmenu, o pasaulio pažinimas yra labai individualus skaitymo, stebėjimo ir išgyvenimo derinys. „Džentelmenėjimas“ – tai toks vakarietiškas Samurajaus kelio atitikmuo.

Pasaulio pažinimas suartina džentelmeną ir intelektualą, tačiau juos išskiria moralės suvokimas. Džentelmeno moralė – imperatyvas, „šventa ugnis toji“. Po akacija jis nenusėdi, nes ten yra tarsi karys, priverstas nuolat treniruotis, bet taip ir nepasiunčiamas į mūšį. Vis aiškiau suvokdamas tiesą, džentelmenas vis labiau jaučiasi įpareigotas už ją kovoti, liudyti ją savo darbais ir pavyzdžiu. Juk pasaulyje tiek neteisybės, tiek vargšų ir silpnųjų, per amžius besišaukiančių savo gynėjo... Don Kichoto paveikslas čia į galvą ateina visai neatsitiktinai. Sakote, jis komiškas ir net kvailas? Filosofas šioje vietoje būtinai primintų, kad „Viešpaties išmintis yra kvailybė“, ir pasimuistęs fotelyje reikšmingai paklaustų: „Tai kuris kvailas (Don Kichotas ar Tu, brangus skaitytojau)?“ Džentelmenas *žino*, kad kvailas ne jis, ir negaišta laiko šiems klausimams spręsti. Būtent tokia *žinojimu* (nors tai tėra *žinojimo* tvirtybę beveik pasiekęs *įsitikinimas*) pagrįsta moralė esmingai skiria džentelmeną ir nuo intelektualo, ir nuo to tariamai veiklaus žmogaus, kuris sovietmečiu buvo vadinamas *морально неустойчивым* (moraliai nestabiliu).

Tvirta moralė, matyt, yra tikrasis šaltinis tos stebinančios ir įkvepiančios drąsos, kurios reikia tirti „Sacharino bylą“ ar nerūpestingai moti ranka rymant ant skęstančio „Titaniko“ turėklų, užleidus moterims vietą gelbėjimosi valtyje. Tikras džentelmenas gyvena pagal Hellenos Keller žodžius: *Life is either a daring adventure or nothing. Security is mostly a superstition. It does not exist in nature*. Kūrybiškai verčiant: niekas niekada nėra visiškai saugus nuo tiurmos, terbos, ubago lazdos, taip pat plytos, bandito ar parsidavusio žurnalisto. Nė vienas šių dalykų neturėtų sulaikyti nuo gerų ir teisingų darbų, apriboti jų masto ar priversti juos nutraukti. Panašiai yra sakęs ir Gilberthas K. Chestertonas: „Pavojingiausias dalykas pasaulyje – būti gyvam. Gyvajam visad gresia mirtinas pavojus“. Tai skamba kaip žaidimas sąskambiais, tačiau tik suvokęs šiurpinantį ir kartu išlaisvinantį šių žodžių tikrumą gali tapti džentelmenu.

Veiklią džentelmeno prigimtį logiškai papildo tikėjimas mažaisiais darbais, todėl ir sakau, kad tokių žmonių mums labai trūksta. Maištaujančio jaunimo ir utopinių sąjūdžių atžvilgiu jie ironiški, kaip ta *The Beatles* daina: *You say you want a revolution / Well, you know / We all want to change the world* („Sakai, kad nori revoliucijos, bet juk visi norime pakeisti pasaulį“). Džentelmenui aišku, kad tikrai tikslinga žmogaus veikla galima tik mikroskopiniame lygmenyje. Juo grandioziškesnis planas, juo mažesnė jo įgyvendinimo tikimybė. Gali sušelpti elgetą, bet negali įveikti skurdo. Arba kaip sakė Philipas Zimbardo: „Karų su daiktavardžiais negali laimėti net pasitelkęs stiprius veiksmažodžius“ (turėtas galvoje „karas su terorizmu“, „karas su narkotikais“ ir kiti panašūs karai). Kita

vertus, gyvenime juk juntamas paradoksas: mažieji darbai sukelia didžiąsias pasekmes. „Ką padarėt vienam iš mažiausių...“

Tai veda prie paskutinės minties. Vakarų pasaulis neturi kitos moralės, išskyrus krikščionybę, tad ir džentelmeniškumo šaknys – ten pat. Žinoma, šiais laikais dažnai pasitaiko laisvamanių džentelmenų, ir toks buvo Budrys. Be to, džentelmenas – labai pasaulietiškas reiškinys, ir kaip kiekvienas pasaulietiškas reiškinys iškyla iš Antikos. Tačiau antikinę pasaulėžiūrą labai aiškiai iliustruoja ši Aristotelio tezė: „Tas, kuris savo proto dėka sugeba planuoti, iš prigimties yra valdovas ir šeimininkas, o tas, kurio kūnas geba planus įgyvendinti, yra pavaldinys ir vergas iš prigimties“. Tai – tiesa, kuriai tik krikščionis Juanas Donoso-Cortes pajėgė suteikti šiuolaikišką prasmę: „Silpnieji ir vargšai gimsta tam, kad jiems būtų tarnaujama, nes yra vargšai ir silpni; didieji ir turtingieji gimsta tam, kad tarnautų, nes yra turtingi ir didingi“. Todėl, matyt, dėsninga, kad kone kiekvienas, kuris leidžiasi net į menkiausią džentelmeniškumo tyrimą, baigia cituodamas Thomaso Deckerio eiles:

The best of men
That e’er wore earth about him, was a sufferer,
A soft, meek, patient, humble, tranquil spirit,
The first true gentleman that ever breathed.[1]

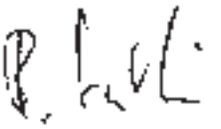

Vilnius, 2011-03-07

[1] „Geriausias iš žeme vaikščiojusių žmonių buvo kentėtojas; kuklus, nuolankus, ramios dvasios – pirmasis tikras džentelmenas.“

DIENORAŠTIS

Varšuvos kasdienybės fragmentai

Vytautas Volungevičius

I. Dažniausiai mėgsti išvažiuoti vienas. Nesvarbu, kur ir kada. Deja, ne visada pavyksta. Nepavyko ir šį kartą. Kažkaip neįprastai paslaugus pasidarė brolis. Žinoma, jis būna toks labai retai. Tad nusprendei jam suteikti progą. Galiausiai, ir ginčytis nelabai norėjai. Nelabai suprastų. Tad tebūnie.
Stotis buvo tuščia. Kaip visada. Nelabai sukai sau dėl to galvą. Dar geriau. Bent jau tau. Šiaip, jei jau turi pasirinkimo galimybę, visada važiuoji traukiniu. Sigitas Parulskis kadaise viename pokalbių yra užsiminęs apie nelengvai paaiškinamą, „likimišką“ traukinių „trauką“. Kažką sunkiai nusakomo jutai ir tu.
Pajudėjai 22.00. Net brolis pamojavo. Bandei prisiminti, ką veikei lygiai prieš metus. 2010 *versus* 2011 vasaris. Turi tokį įprotį. Tačiau tai, ką prisiminei, nelabai patiko. Stengeisi prisiminti pastaruosius *mensis februarius*. Tiesiog turbūt praradai kažką brangaus. Laiką? Bet kuriuo atveju praeitis, net ir prarasta, nepaliaujamai skverbiasi į šiandieną. Ir visa tai kažkokiu būdu tampa tavo: laikas, praeitis ir jos užklojimas šiandienos. Viskas atrodė labai pasikeitę. Turbūt neatpažįstamai. Nors save tarsi ir atpažinai. Išsitraukei vieną iš kelių į kelionę pasiimtų nedidelio formato knygelių. Buvai ją kartą pasiėmęs į Kvedlinburgą. *Prolegomenai*. Tuo metu apie tai nepagalvojai. Dabar tai kėlė šypsnį. *Prolegomenai* ir Kvedlinburgas. Senojo Karaliaučiaus universiteto sėslusis profesorius ir Brunonas Kverfurtietis, Prūsija ir Lietuva. Mąstytojas ir misionierius. Paralelės? Niekada nebuvai fatalistas. Atsitiktinumas? Nėra būtina, bet nėra neįmanoma. Šiuo atveju buvo neįmanoma neužmigti.
Dworzec Wileński. Niekada nemėgai didelių miestų. Dabar tuo įsitikinai dar kartą. Per langą žvelgei į juodas gatves, nors būdamas autobuse dar nejutai, kad esi mieste. Šiapus viskas visada atrodo kitaip. Literatūros pamokose buvo pasakojama apie šiapusinę ir anapusinę sodybos, gimtųjų namų, erdvę, kaimą ir miestą, priešpriešą. Mažokai skaitei. Ką ten jau mažokai. Neskaitei apskritai. Aiškinai, esą neskaitai, o rašai knygas. Ir interpretacijas rašei neskaitęs pačių kūrinių. Draugas, šiaip jau nemažai skaitęs, o ypač literatūrą už vadinamojo brūkšnio, buvo išsitaręs, kad kas iš to, jog *pažanguoliai* perskaitė viską, juk vis tiek jie nesupras *Karamazovų*, o ką ir kalbėti apie *Sizifo mitą, Prarastąjį laiką* ir t. t. Tai, žinoma, tavęs visiškai neguodė. Paguodos šalinaisi. Galiausiai nesupranti tu jų ir dabar. Ir nematai čia didelės bėdos. 5.45. *Dworzec Centralny*.

II. Viešbutis priminė daugiabutį. Tačiau tau tai visiškai nerūpėjo. Buvai dėkingas savajai *alma mater*. Kambarys buvo antrame aukšte. Langai į gatvę. Kartkartėmis suvibruodavo visas kambarys, bet tai nekėlė tau jokių problemų. Lova kieta. Vadinasi, bus išvengta nugaros maudulio, kuris neretai apninka ryte, visą naktį pramiegojus „susmegus“ į neaiškios formos čiužinį.
Vakare, išėjus nusipirkti alaus (deja, jo taip ir neradai, tad pasitenkinai mineraliniu vandeniu), už akių užkliuvo liftas. Ir ne todėl, jog būtum prisiminęs *up and down* ir paauglystėje susikurtą „škėmiškąjį žmogų“, bet būtent pačią Lenkiją, kurioje pirmą kartą nusėdai ilgesniam laikui. Į atmintį brovėsi Krzysztofas Kieślowskis su savų filmų nuotrupomis, tiksliau, kas iš jų buvo galvoje belikę... *Przypadek, Krótki film o miłości, Blizna*... Paprasti, koncentruoti, be viso to balasto ir šlamšto, daiktų mašinerijos ir pliurpalų. Nugludinti, paradoksaliai talpūs ir kartu lakoniški. Be pamokslo, nes nebaigtiniai. Tokie, kokia ir kasdienybė. Menas, kaip ne kartą esi minėjęs, iškelia tikrovės kristalus kaip skaidrius būties (buities?) fragmentus.
Tavaisiais kristalais šį vakarą tapo anglies dvideginio burbuliukai ir dialogas su *N. K.* apie humanistiką. Nors dialogo draugas ir buvo, švelniai tariant, visa galva aukštesnis, tačiau tave šiek tiek erzino ta visa apimanti apologetika, autoironijos trūkumas, žodžiu, „lošimas į vienus vartus“. Pastarojo vulgarusis atitikmuo, be abejonės, yra praktikuojamas, – šiuo atveju mūsų abiejų, – oponentų. *N. K.*, niekada nepradėk su *jais* (*Vilniaus pokerio* jais?) dialogo, nes jis paprasčiausiai tiesiog niekada neįvyks. Priešingu atveju, visi žinome kas kokioje vietoje lieka.

III. Atsikėlei, kaip ir buvai suplanavęs. Laukė darbas. Bilietas į pusryčius – *sto dwadzieście*. Tad nebuvai lin-

kęs kuklintis. Nors ir vietiniai kuklumu nepasižymėjo. Užtrukai įtemptą pusvalandį. Dar kartą didelis dėkui *alma mater*.

Po akimirkos jau stovėjai stotelėje. Esi ne vietinis, kitų stebimas. Bet ilgai netrukus supratai, kad visiškai niekuo nesiskiri nuo čionykščių. Įsitikinai tuo ir pats.

Įsikūrusi Pavyslyje *Biblioteka Universytecka* išrodė

Varšuvos universiteto biblioteka. http://polonistika.upol.cz/moduly/Biblioteka%20Uniwersytecka

moderniai. Jos funkcionalumo įgyvendinti čia užteko plieno ir stiklo, kuris leido kaip įmanoma efektyviau pasinaudoti dienos šviesa. Nemaža dalis bibliotekos fondų buvo prieinami tiesiogiai – pagyrimo vertas epizodas. Be visa ko, puikios sąlygos darbui ir poilsiui. Tad snaudžiantis ant grindų ar ant stalo sunkią galvą priglaudęs jaunuolis nieko nestebino.

Atradai savo vietą čia ir tu. Ir turbūt pirmą kartą per tiek laiko į rankas bibliotekoje nepasiėmei knygos, kuri neliestų siaurosios tavo interesų sferos *zamak, Burg, castle, hrad, castrum, замок, château, hus*... Žodžiai, jau tapę tavo kodais į istorinę praeitį ir praradę „pirmines“ reikšmes, ilgainiui įsitvirtino kaip instinktyvios struktūros tavo sąmonėje. Už jų akys užkliūva konkrečiai apie jas negalvojant. Nepaisant to, tai gyventi netrukdo. Tu nė neabejoji, kad panašių „nukrypimų“ turi ir kiti. Bet tai tikrai tavęs nedžiugina. Norėjai būti toks vienintelis. Kaip ir visada.

Per trisdešimt čia praleistų dienų taip ir nesusitaikei su knygų kiekiu. Skamba absurdiškai. Kiekvieną dieną skaitei tiek, kiek leido jėgos. Taigi ne vieną dešimtį. Po to susimąstei. Kiek per tą laiką knygų buvo išleista? Sakai, absurdiška taip klausti apskritai? Savo eretiškas mintis įveikei ir nusprendei, kad bent jau būdamas šalia knygų, šio klausimo nebekelsi. Na, bent jau kol esi bibliotekoje.

IV. Kad ir kaip tingėtųsi, reikia išlįsti iš namais tapusio kambarėlio. Išlendi. Miestas pilnas. Lenkai mėgaujasi šventadieniu. Atsiduri prie prezidentūros ir patrauki *Zamek Królewski* link. Čia dar tirščiau. Galiausiai nėra kaip praeiti. Ir koks gi galas tave čia nešė? – pasakytų tavo tėvukas. Tarsi ir joks. Tiesiog išėjai pasivaikščioti ir tiek. Niekada nebuvai linkęs žioplinėti, tačiau žiopliu dažnai tampi nei to norėdamas pats, nei kažkieno pavadinamas.

Vienoje pusėje po *vaivorykšte* būriavosi minia žmonių. Sunku net apytiksliai nusakyti skaičių. Iš megafono sklido riksmas: *Warszawa wolna ot faszystóf*. Ką veikė opozicinė grupuotė ir kur ji buvo, nelabai supratai. Buvo tik aišku, kad ji kažkur čia pat. Atmosfera kaito. Pasirodė specialiosios pajėgos. Žioplinėjimo laikas išseko.

Patraukei atgal. Nusipirkai pieno ir „vokiškų“ bandelių. Nebuvai nei fašistas, nei vaivorykštinis žmogeliukas. Nerūpėjo tau nei vieni, nei kiti. Tiesiog nebuvo ten nė vieno žmogaus. O jis juk tau tikrai rūpėjo. Bent jau taip pats manai. Įdomu, ką pasakytų Diogenas? Bijai ir pagalvoti. Galų gale nesi tu lenkas, ką ir kalbėti apie Sinopietį.

V. Palaipsniui susitaikai. Susigyveni. Tampi tuo, kuo taip kažkada šlykštėjaisi. Tiesiog nepastebėjai. Prisitaikei. Na, kaip ir visi. Bet juk tu niekada savęs nelyginai su visais... Turim ką turim. Tautologiškai – idiotiškai. Kaip pasakytų tavo klasės auklėtoja – „nulis sveikų“.

Nesusitaikei būdamas čia tik su vienu... Net nelabai sugalvojai kaip tai pavadinti. Na, tegul lieka pavadin-

Kultūros ir mokslo namai. Varšuva. http://polonistika.upol.cz/moduly/PKiN%201

tas taip, kaip pradžioje ir buvo. *Pałac Kultury i Nauki im. Józefa Stalina*. Atvirai kalbant, nelabai žinai ką čia ir bepridurti. Megalomanija visada tau siejosi su gigantomachija. O jei dar prisiminsi *Volkshalle*... Su *N.*

Č. kalbėjaisi ir apie tai. Fantazavote. Juokėtės. Taip ir nesuprasdami, net nepriartėdami prie viso to esmės, žinoma, jei tai bent šiek tiek jos turi. Ir kuo čia dėta gigantomachija? Nežinai? Sunku pasakyti. Tas mėgavimasis dydžiu. Kolosalumu. Va tau ir Rodo Kolosas.
N. Č. prasitarė, kad jam šis *palocius* kelia baimę. Tarsi jis visada tave stebėtų. Stebėjo jis tave ir viešbutyje. Kaip ir ūsuotasis Emmanuelis Goldsteinas, niekuo nesiskiriantis nuo *Big Brother,* Winstoną Smithą, *žmogą*. Ir vis dėlto ne. Žmogų. Jų buvo. Turbūt tebėra iki šiol. Kadaise *N. Š.* pasakė: „Visi, kurie išliko, prisitaikė“. Vadinasi, žmogaus nebeliko, tik *žmogas*? Jei neprisitaikei, vadinasi, tave „pritaikė“. Kalba trumpa. Tad kur gi tas žmogus? *Ecce homo. Jn* 19, 5.

VI. Visa Varšuva pulsuoja istoriškumu. Visos gatvės nusmaigstytos permatomų, stiklinių, skaidrių lentelių. Kas, kur, kaip, kada? *Ulica Świętokrzyska*, *ulica Królewska* ir taip *ad infinitum*. Sustodavai. Perskaity-

Karalių rūmai. Varšuva. http://lt.wikipedia.org/wiki/Var%C5%A1uva

davai. Lyg tai tau ką nors būtų pasakę? Na, bent jau taip bandydavai jas prisijaukinti. Taip prisijaukinti bando ir varšuviečiai, ir šiaip prašalaičiai. Kažkas kažką visada bando prisijaukinti, prisiartinti, prisivilioti. Kas šunį, kas žirgą, o kai kas ir žmogų. Bandai prisijaukinti ir istoriją. Na, bent jau praeitį. Istorija perdėm svetima. Tarsi nieko neliečianti, su niekuo neturinti bendro. Bet kai eini gatve, tarsi kažkoks santykis yra. Tik pernelyg efemeriškas, išskydęs, neaiškus. Neindividualizuotas. Tačiau pastarojo diktatas – solipsizmas. Štai tau ir aporija. Kur yra individualizuojanti ir bendruomeninanti sąmonė? Kur slypi asmens ir bendruomenės istoriškumo bendravardiklis? Kur ta nelemta istoriškumo riba? Juk pabaiga nėra ribos apibrėžtis.
Taip bevaikštinėdamas patraukei „namo“. *Trakt Królewski* – kiekvienos tavo čia praleistos dienos palydovas. Na, veikiau tu – jo. Nuo *Zamek Królewski* iki *Królewski Łazieńki*. Visur čia viskas *królewski*. Net ir banknotai... *Mieszko I, Bolesław I Chrobry, Kazimierz III Wielki, Władisław II Jagiełło, Zygmunt I Stary*. Pasisekė iš dalies (o daugiausiai kolekcionieriams, bonistams ir visiems kitiems nuobodžiaujantiems) ir Jonui Pauliui II – 50 zł. Turbūt netgi labiau negu tada, kai vardai 1978 m. buvo suteikiami jo garbei. Myli tie lenkai savo istoriją, ir ne tik. Na, bent jau ne mažiau negu amerikiečiai – Dievą.

VII. Vynas toks pat šaltas kaip ir prie profesoriaus Gucevičiaus. Tik laikas jau nebe tas. Praeities ir dabarties laikas, jų paraleliškumas. Kaip susiduria ir susiliečia praeities prisiminimas ir dabarties akimirkos pojūtis? Ir kiek praeitis dabartiška? Kiek tikras yra dabarties išgyvenimas praeitimi? Ir kaip mąstytojas dažnai prieš savo valią tampa *neišgyventos* ateities liudininku ir liudytoju? Kokiu būdu viena tampa likusių dviejų išvestine?
N. Č. taip pat prisiminė savo „mokyklos laikus“. Kaip supratai, ne tik tau vienam buvo linksma. Ne tik tau vienam buvo liūdna. Ne tik tu turi daug atminties ir patirties užkaborių. Ir vėl pasirodai esąs toks kaip visi.
Pabaiga jau buvo nebe toli. Ir ji nešviesėjo. 20.30.
Šiek tiek pavargai. Nepaisant visko, čia pripratai. Tingėjosi grįžti. Ir čia buvo galima gyventi. Tačiau Vysla – ne Leta. Ir lenkiškas alus ne Kirkės vynas. *Mokotów* – ne Ogigijos sala. Tu – ne Uliksas. Bet Tėvynė – tai tavo Itakė. Lieki ištikimas jai, savajai *alma mater*. Ir ne todėl, jog grįžti. Tiesiog kitaip negali.

NENUTAPYTO ATVAIZDO APMATAI

Petras Kimbrys

1921 m. kovo 14 d. Krekštėnuose (Krokialaukio valsčiuje) gimė Vaclovas Aliulis. Jauniausiasis devynių vaikų šeimoje Vaciulis, matyt, kukliai bevelytų (*ntk*.!) būti vadinamas Žasiąganiu – kaip pats įsivardijo bestseleriu tapusioje autobiografijoje. Tačiau rimtas jubiliejus neleidžia išsisukti – kiekvienas sveikinantysis nesunkiai randa ne mažiau tikslių įvardijimų. Prieš ketverius metus *Vieno žąsiaganio istorijos* leidėjas Vytautas Ališauskas vardijo šitaip: „Ne tik kunigas, ne tik visuomenininkas, ne tik intelektualas...“ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos spaudai parengtoje kun. Aliulio bibliografijoje (plačiau apie leidinį žr. *Knygų aidai*, 2011, Nr. 1) savajame *bičiulio žodyje* Petras Kimbrys pastebėjo, kad tokį vardijimą „galima plėtoti ir plėtoti: ne tik stebėtinos savitvardos vienuolis, ne tik gaivalingo talento rašytojas, ne tik išradingo žodžio žurnalistas, ne tik subtilus vertėjas, ne tik priekabus redaktorius, ne tik įtaigus pedagogas, ne tik prabloškiantis poliglotas, ne tik..., ne tik..., ne tik... Dar ir Lietuvos bei Bažnyčios istorijos tyrinėtojas, klasikinės bei šiuolaikinės teologijos žinovas, gimtosios kalbos mylėtojas, tikybinės raštijos puoselėtojas ir t. t., ir t. t.“

Ar įmanoma apibendrinti? Gal žmogus, nepaslėpęs Dievo jam itin gausiai dovanotų talentų, o panaudojęs juos kitiems talentams pelnyti? – kaip jubiliejui skirtame pamoksle šių metų kovo 6 d. (Užgavėnių) sekmadienį per lietuvišką sumą Vilniaus Švč. Mergelės Marijos Nekaltojo Prasidėjimo bažnyčioje kalbėjo J. Em. kardinolas Vilniaus arkivyskupas Audrys Juozas Bačkis, pats per Šv. Juozapą minėjęs kunigystės 50-metį. Per kitas pora savaičių Lietuvos žiniasklaidos erdvėje pasirodė ne vienas Tėvo Vaclovo jubiliejų pažymintis tekstas – pokalbiai su juo, pokalbiai apie jį. Atrodytų, tinkamas būdas paminėti ir pagerbti Žodžio tarną. Tačiau patiesTėvelio Vaclovo žodis: ir taiklus, ir grakštus, ir (kai reikia – Žodžiui, ne kalbėtojui ar klausytojui) aštrus. Gal nebūtinai *kaip dviašmenis kalavijas*, bet bent kaip – laiku ir vietoje pasakyta – Mokytojo pastaba. Beje, tokios pastabos susilaukė ir minėtasis Petro Kimbrio *bičiulio žodis*, kurį perskaitęs pats jubiliatas, lyg tarp kitko, išlaikęs pauzę tarstelėjo: *Tekstas šiaip tai vidutiniškas*. Žinoma, taip įvertintajam negalėjo nieko būti smagiau – ar dažnai šiais laikais išgirsi sau skirtą tiesų ir, svarbiausia, teisingą žodį? Tėvas Vaclovas buvo *Naujojo Židinio* krikštatėvis ir lieka jo globėju, Petras (kartu su Vytautu) – žurnalo kūrėjas ir pirmasis redaktorius, todėl negalėjome praleisti progos pamėginti išgauti iš Redaktoriaus žodžio ir mūsų skaitytojams. – *Redakcija*.

Seniai seniai, vėlyvą 1983 m. rudenį, išsirūpinęs tokios pažįstamos Saulės, vienos iš daugelio (?) Tėvo Vaclovo krikšto vaikų, žodinę rekomendaciją, įsidrąsinau pasibelsti į jo buto duris atokiame, bet ne vienam Lietuvos katalikui žinomame namelyje Vilniuje, Pavasario g. 36. Ar šiam žingsniui mane pastūmėjo Apvaizda? Tikriausiai, nes būtent taip prasidėjo mano mokinystė religinės raštijos baruose, besitęsianti iki šiol. Žinoma, tada apie tai nė nesvajojau. Kaip ir daugelis sovietmečio „protinio darbo proletarų“ (anuomet Kaune dirbau Čiurlionio muziejuje), tiesiog jaučiau dvasinio turinio literatūros alkį, kurį tik iš dalies galėjo malšinti labai sunkiai gautas Tėvo Vaclovo redaguoto Naujojo Testamento vertimo (1972) egzempliorius. Dar žinojau, kad jis yra pagrindinis *Katalikų kalendoriaus žinyno* (vėliau vadinto tiesiog „Kakažė“) rengėjas (nuo 1982 m.), buvau matęs ir skaitęs pirmus du šio leidinio tomelius, nors įsigyti nė vieno iš jų nesugebėjau. Man KKŽ atrodė perspektyvus, o kadangi jau buvau bandęs šį tą vertinėti, rašinėti bei redaguoti savilaidai, tikėjausi galėsiąs šiek tiek patalkinti ir šio leidinio rengėjui. Dar žinojau, kad Tėvas Vaclovas turi nemažą religinių knygų biblioteką (vadinamųjų „specfondų“ epochoje tai buvo tikra „lobių sala“!), prie kurios, žinoma, vyliausi prisigretinti. Tačiau apie patį bibliotekos savininką kaip kunigą ir žmogų žinojau nedaug. Pamenu, kaip a. a. Antanas Patackas, mano jaunystės bičiulio Algirdo tėvas, sužinojęs apie ketinimus „pirštis“ į pažintį su garbiuoju redaktoriumi, pritariamai linktelėjo galvą: „Padorus žmogus, nors kai kurių mūsų [katalikų] karštakošių ir vadinamas kolaborantu...“ (Mat kolaboravimu, bent iš pradžių, tie „karštakošiai“ buvo linkę vadinti jau patį sumanymą rengti sovietų valdžios toleruojamą leidinį, atseit, tik jai ir pasitarnausiantį. Ačiū Dievui, nei ši etiketė „neprilipo“, nei ši „pranašystė“ neišsipildė...)

Talkindamas KKŽ leidyboje, stebėdamas kruopštų įspūdingųjų mišiolo knygų rengimą, nors ir menkai galėdamas prie to prisidėti, dalyvaudamas nuolatinėse diskusijose dėl teologijos terminų, bažnytinės leksikos, lietuvių kalbos vingrybių pamažu patyriau, kokia dosni man buvo Apvaizda, suteikusi malonę pabūti Tėvo Vaclovo mokiniu, nors, aišku, nei prilygusiu Mokytojui, nei juo labiau pranokusiu jį. Nedrįsdamas teigti, jog pa-

kankamai jį pažįstu, kad galėčiau nupiešti autentišką atvaizdą, geriau jau apsiribosiu tik vienu kitu nelengvai aprėpiamos asmenybės bruožu.

Mokslininkas. Objektyvi analizė, šviežios ir drąsios, tačiau gerai pagrįstos įžvalgos, talentingai plėtojama minties intriga, gyva ir vaizdinga kalba – visos šios ypatybės būdingos visiems Tėvo Vaclovo tekstams stebėtinai erdviame disciplinų lauke: dogminė teologija, moralės teologija, katechezė, Bažnyčios istorija ir pirmiausia, žinoma, biblistika. Vaidos Juodėnienės bei Bronislavos Kisielienės parengtoje bibliografijos rodyklėje *Vaclovas Aliulis* (2011) smalsus skaitytojas galės susirasti visas jį dominančias šio autoriaus publikacijas ir, susipažinęs su jomis, įsitikinti aukšta jų kokybe. Čia norėčiau priminti tik porą iš jų.

Pirmoji publikacija – kartu su kun. Česlovu Kavaliausku 1986 m. balandžio 30 d. rašytas *Atviras laiškas „Tarybinės moters" redakcijai*[1], atsiliepiant į tame žurnale (1986, Nr. 2 ir 3) spausdintą Vilniaus pedagoginio instituto dėstytojo Vlado Balkevičiaus pajuokiamą straipsnį *„Šventoji" šeimyna.* Remdamiesi biblistika ir Naujojo Testamento graikiško teksto analize, *Laiško* autoriai trylika ramiai ir dalykiškai dėstomų punktų „akmens ant akmens" nepalieka iš visos kovingojo ateisto retorikos, nukreiptos prieš Švč. Mergelės Marijos asmenį. Nežinia, ar sukritikuotasis autorius tada turėjo progos susipažinti su *Laišku* ir ką jis apie tai mano dabar (pabandyk, mielas skaitytojau, *Google* paieškos langelyje įrašyti „Vladas Balkevičius"!). Tačiau du mūsų biblistai padarė įspūdį ne tik man, bet ir sovietų saugumo darbuotojams, nes ką tik iš Tėvo Vaclovo parsivežtą šio teksto nuorašą jie konfiskavo kaip „antitarybinį" per kratą mano bute tų pačių metų gegužę. Gerokai laiko prabėgus, vėlyvą rudenį saugumo rūmuose jaunas ir entuziastingas mano tardytojas piktinosi, kad tokiais laiškais, prieštaraujančiais „oficialiai aprobuotai nuomonei", kenkiama sovietų santvarkai. Jis, matyt, nepritarė *Laiško* autorių minčiai: „Tikintieji apskritai gal ir galėtų džiaugtis, kad jų pažiūros (įsitikinimai) puolamos taip nekvalifikuotai…"

Antrasis pavyzdys – prieš trejetą metų paskelbtas Tėvo Vaclovo straipsnis *Tikėjimo išpažinimas: „tikėti Dievą" ir „tikėti į Dievą"?*[2] Kiekvienas, bent kiek susipažinęs su lietuvių religinės terminijos kontroversijomis, veikiausiai bus girdėjęs apie nesutaikomą „karą" tarp dviejų „priešininkų stovyklų": vieni – už tai, kad tikėti galima tik *ką*, kiti – kad tik *į ką*. Kovos šiame fronte prasidėjo dar prieškariu, paskui persimetė išeivijon ir pagaliau kartu su nepriklausomybe grįžo Lietuvon. Mūšiai buvo tokie karšti, o baigmė – tokia neaiški, kad neiškentęs savo straipsniu į juos įsiterpė europinio masto istorikas, Šv. Grigaliaus universiteto (Roma) profesorius, šviesaus atminimo kun. Paulius Rabikauskas SJ[3]. Deja, ir jis pasirodė nepajėgiąs numalšinti sukilusių aistrų. Ir štai, niekam nieko nežadėjęs, retkarčiais santūriai šiuo klausimu pasisakydavęs Tėvas Vaclovas ėmė ir paskelbė minimąjį straipsnį. Ir… visiems prapuolė noras toliau ginčytis! Kaip jis to pasiekė? Neatsimiu skaitytojams progos patiems rasti atsakymą į šį klausimą. Juo labiau kad tekstas visiems laisvai prieinamas Valstybinės lietuvių kalbos komisijos tinklavietėje[4]. Pasakysiu tik tai, kad, mano manymu, tai bene puikiausiais pavyzdys, kaip Tėvo Vaclovo mintis gali patraukti ir nuvesti tikros intelektinės intrigos keliais.

Kun. Vaclovas Aliulis MIC. 2011. „Lietuvos rytas", Tomo Bauro nuotr.

Formaliu požiūriu, Tėvas Vaclovas neturi išskirtinių mokslinių titulų, išskyrus teologijos licenciato laipsnį. Sovietmečiu dvasininkas faktiškai beveik ir neturėjo jokių galimybių ko nors daugiau pasiekti, nebent būtų nusipelnęs valdžios malonę. Tėvas Vaclovas nepasižymėjo jokiais nuopelnais sovietų režimui, bet pasižymėjo nežinia kaip įgytu neformaliu išsilavinimu ir kai kuriais prigimtiniais gabumais. Iš šių nuo pat mūsų pažinties pradžios man didžiausią įspūdį darė jo fenomenali atmintis. Apstulbau pamatęs, kad jis, kaip ilgametis Lietuvos vyskupijų Liturginės komisijos *spiritus movens*, rašydamas laiškus mūsų šalies parapijų kunigams, mintinai atsimena visų adresų pašto indeksus! Tėvas tik santūriai šyptelėjo ir pamėgino mane pamokyti, pasak jo, elementarios mnemotechnikos. Deja, čia pasirodžiau kaip visiškai prastas mokinys…

[1] Žr. Kun. Vaclovas Aliulis, *Žvilgsniai ne tik atgal*, Vilnius: „Katalikų pasaulio" leidykla, 1994, p. 123–127.

[2] Žr. *Žmogus gyvas ne vien duona*, (ser. *Bibliotheca Sancti Josephi*, 1), Vilnius: Vilniaus šv. Juozapo kunigų seminarija, 2008, p. 49–68.

[3] Paulius Rabikauskas SJ, „Tikiu Dievą" ar „tikiu į Dievą", in: Idem, *Krikščioniškoji Lietuva*, Vilnius: Aidai, 2002.

[4] Žr. http://www.vlkk.lt/lit/naujienos/naujiena.1092.html.

Viename interviu Tėvas Vaclovas atsisakė prisipažinti, kiek kalbų mokąs, sakydamas, jog dar nežinia, ką reiškią mokėti kalbą. Aš tai žinau, kad jis moka ne tik lenkiškai bei rusiškai, bet ir angliškai, vokiškai, prancūziškai, itališkai, lotyniškai, graikiškai ir t. t. Tačiau man kažkodėl nuostabiausia buvo išgirsti ir pamatyti jį rašant ir kalbant gudiškai, dargi taip, tarsi tai būtų jo vaikystės kalba! Keista, bet kita proga Tėvo Vaclovo kruopštūs paaiškinimai, kaip rašyti ir tarti kai kuriuos estų kalbos garsus, man tokio stipraus įspūdžio nebepadarė, o iš tų pamokų, žinoma, nieko mano galvoje nebeliko…

Intelektualas. Okupacijos laikų (sovietinio) „inteligentų“ sąvoką nepriklausomybę atgavusioje Lietuvoje lyg ir buvo beišstumią „intelektualai“, bet pretendentų į juos arogancija ir pasipūtimas viešumoje bemat sukompromitavo šia sąvoką ir pavertė ją pajuokiamu žodžiu. Tikro intelekto, pasirodo, esama beveik tiek pat, kiek ir sąžiningumo, padorumo, kilniadvasiškumo… Juo nuostabiau buvo patirti iš ankstesnių laikų seminaristų, kad Tėvas Vaclovas jaunystėje buvęs daug kritiškesnis ir negailestingesnis artimo klaidoms, ir tik pamažu, matyt, per ilgametę vienuoliškąją saviugdą atsikratęs turėtų silpnybių, taip dažnai persekiojančių talentingus žmones beveik visą gyvenimą...

Jau vėliau, *Katalikų pasaulio* laikais, išryškėjo Tėvo Vaclovo savybė, tarsi ir neprideranti tikram intelektualui. Turiu omenyje taikdarišką jo laikyseną redakcijos narių diskusijose ir ginčuose. Ramiu, bet tvirtu balsu Tėvas Vaclovas visada sugebėdavo mus pakreipti konstruktyvumo link. Neišsyk deramai įvertinę šį bruožą, anuomet linkdavome pasišaipyti, jog Sąjūdžio žmonėms žūtbūt norisi „dvasinio palaiminimo“, todėl jie ir siekia į savo struktūras įtraukti dvasininkų. Tačiau išgirdome, kaip raminamai, tvardomai ir taurinamai veikdavo Tėvas Vaclovas, tikrąja šio žodžio prasme *moderuodavęs* (< lot. *moderor* – maldyti, tramdyti) Sąjūdžio Seimo tarybos posėdžius…

Tačiau tai nereiškė, kad Tėvas Vaclovas vengė kelti aikštėn Bažnyčiai svarbius klausimus, vis pasidairydamas, kaip kam kas atrodys. Anaiptol! Jis bene vienas pirmųjų dvasininkų (ir apskritai katalikų), dar sovietinės spaudos straipsniuose ir viešuose pokalbiuose ryžtingai kėlusių būtinybę įstatymais garantuoti tikrą tikėjimo išpažinimo laisvę. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, jis kaip pirmas darbo grupės, nelengvai rengusios Religinių bendrijų įstatymo projektą, vadovas sėkmingai atstovavo ne tik katalikų, bet ir visų krikščionių interesams. Savo laikyseną sovietiniais metais jis ne kartą yra pavadinęs vos ne konformizmu („niekada nebuvau herojus ir kovotojas…“), tačiau pakanka pavartyti *Lietuvos Katalikų bažnyčios kronikos* puslapius, kad po dažnu protestu dėl Bažnyčios persekiojimų tarp kovingesnių kunigų aptiktum ir „konformistiškojo“ Tėvo Vaclovo vardą.

Kunigas marijonas. Taip jau išėjo, kad Tėvo Vaclovo aukojamose Mišiose retai tekdavo dalyvauti. Niekada nesu ėjęs pas jį ir išpažinties, vos kartą kitą esu girdėjęs jį sakant pamokslus. Dar mažiau teko pajusti jo kaip vienuolio marijono gyvenimo akimirkų. Tik mačiau, kad jis tikras vienuolijos Gaivintojo, tada dar ne palaimintojo, o tik Dievo tarno Jurgio Matulaičio riteris…

Tačiau visada, kad ir kur būdamas kartu, žavėdavausi, kaip nedemonstratyviai, bet aiškiai iš jo matyti, jog tai kunigas ir vienuolis. Negaliu nepapasakoti vieno atsitikimo, kuriame buvau tik stebėtojas. Kaip dažnai atsitikdavo, turėjome skubėti į kažkokį viešą renginį ir, nenorėdami vėluoti, išsikvietėme taksi. Vos įlipęs į jį pastebėjau, kad vairuotojas, šalia kurio kaip tik įsitaisė Tėvas Vaclovas, prieš save pasikabinęs itin bjaurų, tiesiog pornografišką nuogakrūtės gražuolės atvaizdą. Buvo nemalonu, bet kartu ir itin smalsu, kaip į tai reaguos Tėvas Vaclovas, kunigas ir vienuolis. Nekreips dėmesio? Griežtai subars? O kaip juo dėtas pasielgčiau aš? Arba kaip turėčiau laikytis kaip pasaulietis? Jokia išganinga mintis neatėjo man į galvą, o Tėvas Vaclovas ramiai pasisuko į vairuotoją ir lyg niekur nieko tarstelėjo: „O! Tai turbūt jūsų žmona? O gal sesuo?“ Anas net ne iškart susivokė, ką išgirdęs, paskui lyg pyktelėjo ir galiausiai paniuręs nutylėjo. Daugiau niekada nebepasitaikė važiuoti jo automobiliu, ir aš nežinau, ar dar ilgai ten kabojo tas paveikslėlis. Vis dėlto kažkaip atrodo, kad greitai užmiršti Tėvo Vaclovo replikos taksistas negalėjo...

Kita kunigystės pusė – hierarchija. Jis gerai pažinojo savo konfratrus, nors niekada nesidalydavo su manimi kritiniais atsiliepimais apie juos. Antai 1983 m. aš rinkau vaizdinę ir dokumentinę medžiagą apie šv. Kazimiero paveikslą Lietuvos dailėje, norėdamas bent taip prisidėti prie 1984 m. sukakties paminėjimo. Teko aplankyti nemaža Lietuvos parapijų ir pabendrauti su daugeliu kunigų. Vienur pasijusdvau kaip namie, kitur – kaip saugumo tardytojo kabinete. Ne visada gelbėdavo ir Tėvo Vaclovo rekomendacinis laiškelis, kuriame aš buvau pristatomas kaip šlovingojo KKŽ bendradarbis. Po vienos tokios ne itin vaisingos kelionės Tėvo Vaclovo paklaustas, kaip sekėsi, nelabai turėjau ką pasakyti. Tada Tėvelis meiliai šyptelėjo ir tarstelėjo: „Tai ką? Margas pasaulis, o Lietuvos kunigija – dar margesnė?“ – „Tikrai taip“, – su palengvėjimu atsipūčiau, ir nieko daugiau nebereikėjo kalbėti!

Ir vis dėlto turiu prisipažinti, kad labiausiai esu jam dėkingas už tai, kad padėjo man labiau pamilti Bažnyčią. Jis pats ją labai myli, ir tai galima justi iš daug ko, ne tik iš pasiaukojamo tarnavimo jai savo intelektine veikla.

Apie (ne)asmeniškumą kultūroje

Laudatio Tomui Daugirdui Gailių klano premijos įteikimo proga

NERIJA PUTINAITĖ

Knygą *Sparnuoto arklio dantys* Tomas Daugirdas pradeda tokia pastraipa: „Gilbertas K. Chestertonas yra pasakęs, kad nedera žiūrėti sparnuotam arkliui į dantis. Dabartinė Lietuvos kultūra kaip tik primena tokį arklį. Kultūra savaime yra padaras su sparnais, polėkiu. Atrodytų, pakanka vien juo džiaugtis ir atsisakyti minties žvelgti į dantis, kurie išduoda sveikatos ir gyvybės būklę. Knygoje mažai paisoma šių sparnų, užsiimama dažniausiai iš šalies palankaus vertinimo nesulaukiančiu ir nuotaiką gadinančiu kritikos darbu“.

Už tai ir skiriama ši premija, kaip nurodo jos įsteigėjai. Ką šiandien reiškia sparnuotam arkliui pažvelgti į dantis?

Lietuva gyvena paauglystės metus. Apie ką nerašoma populiariuose dienraščiuose, ko nėra televizijos laidose, to nėra visai. Aktoriai, politikai bei jų žmonos tą puikiai pajuto, viena po kitos randasi įvairios meninių varžytuvių laidos. Menininkams ir aktoriams tai į naudą, nes tai vienintelė proga save parodyti publikai ir ją sudominti, galbūt vėliau atvesti į teatrą, operą ar koncertų salę. Operos dainininkai išties puikiai naudojasi publikos dėmesiu, drauge išlaikydami solidumą, nes nesileidžia į *duetus* su politikais, taip darydami jiems politinę reklamą. Aktoriai suvokė savo padėties ironiškumą ir pradėjo kurti laidas, kuriose šaiposi iš tos tikrovės, kurioje patys dalyvauja (*Dar pažiūrėsim*). Tačiau tai tėra pavienės kuriančių žmonių grupelės kūrybinė užgaida.

Gailių klano premijos medalis Tomui Daugirdui. 2011-03-08. Violetos Boskaitės nuotr.

Viskas ir toliau vyksta pagal kitus dėsnius. Gali greitai atsirasti spektaklių režisavimo, knygų rašymo ar pan. duetai. Tiesa, tai neturi būti ilgas procesas, nes laidų ir populiarumo vartotojui reikia greito rezultato. Jis nepratęs laukti, ištverti ilgo laiko reikalaujančius pokyčius. Tačiau publikai negana viešų pasirodymų, dalyvių prakaito šokių aikštelėse. Jos troškulys veda toliau. Publika nepasitenkina vien dainininko balsu ir išraiškingumu, vien aktoriaus vaidyba, vien šokėjo judesiu. Publikai reikia asmeninių istorijų ir intrigų, ji negali gyventi be serialų. Reikia kuo daugiau asmeniškumo, asmeninės istorijos. Ir ji turi nenutrūkti, tai tik ir gali išlaikyti platų susidomėjimą. Pastaruoju metu net ir politikai, užuot slėpę savo gyvenimo smulkmenas, leidžiasi į asmeniškumo vingius.

Tam tikri pozityvių poslinkių, išvaduojančių žmogaus asmeniškumą nuo įkyrių akių, jau įvyko. Lietuvoje atsirado serialų, ir jų randasi dar dau-

Š. m. kovo 8 d. 17.00 val. Lietuvos nacionalinio muziejaus salėje įvyko neįprasto formato kultūrinis renginys – Gailių klano premijos (GKP) įteikimo ceremonija. Gailių klaną sudaro Antanas Gailius ir Danutė Gailienė, jų vaikai su sutuoktiniais, vaikais, įvaikiais bei globotiniais ir visi tolimesni tiesioginiai jų palikuonys su šeimomis. Skiriant Premiją, balso teisę turi visi Klano nariai, kurie yra įgiję aukštąjį išsilavinimą. Premija bus skiriama kasmet už viešojo gyvenimo refleksijas, išreikštas žodžiais arba darbais ir siekiančias bendrojo gėrio. Pirmoji GKP (diplomas ir sidabro medalis) buvo (neakivaizdžiai) įteikta Tomui Daugirdui – „Už drąsą pažvelgti sparnuotam arkliui į dantis“. Ceremonijai, kurioje dalyvavo choras „Aidija“, vadovavo Mantas Adomėnas, o liaudaciją tarė dr. Nerija Putinaitė. Jos tekstą vietoj *Akademybės* skilties ir siūlome *NŽ-A* skaitytojams, nes pats Daugirdas tokia netikėta proga šiam numeriui (pirmąsyk per 12 metų) buvo „atleistas“ nuo skilties rašymo – tegul žmogus pasidžiaugia.

giau. Poreikį realioms biografijoms numalšina iš(si)galvotos biografijos. Nežiūriu serialų, tačiau tarus, kad antai Larisa Kalpokaitė yra ne kas kita kaip ponia Angelina iš *Nekviestos meilės* – pretenzinga žmona, priekabi uošvė, egoistiška močiutė ir rėksminga mama – viskas tarsi atsistoja į savo vietas. Nebėra poreikio domėtis realia biografija, nebent Kalpokaitė norėtų paneigti tą įvaizdį, kurį suformavo jos kuriamas vaidmuo. Aktorė dalyvavo laidose, davė nevieną interviu, kur pasakojo apie savo gyvenimą. Tačiau kam gali rūpėti ta laida ir „reali“ Larisa Kalpokaitė, kuri biografinėje knygoje atskleidžia, kad „mielai šeimininkauja namuose ir lepina gardžiais patiekalais savo vyrą“. Jos gyvas įvaizdis seriale daug stipresnis nei bet kurie pasipasakojimai.

Aktoriai vis dėlto turi galimybę likti anonimiški savo gyvenime. Panašiai yra ir su rašytojais. Neretas jų mėgina teigti, kad jų kuriami personažai neturi nieko bendra su jų asmenybėmis. Kai kurie net neriasi iš kailio. Tačiau ryškios asmenybės, kurias jie aprašo, juk ir yra jų gelbėjimosi ir apsisaugojimo nuo smalsių publikos akių ratas. Publikai pakanka bet kokios istorijos, svarbu, kad ji būtų ryški ir asmeniška.

Eseistams ar publicistams jokios priedangos neprieinamos. Tačiau kai kurie naudojasi natūraliu publikos smalsumu, stengdamiesi jį patenkinti labai asmeniškomis smulkmenomis. Puikiausiai tai įvaldęs yra Andrius Užkalnis, kuris beveik kiekvieną esė pradeda ir pabaigia teiginiu „aš“: „Ir štai ką sakau“, arba „Aš nekenčiu neprašytų patarimų ir nurodymų, kaip man gyventi ir kaip elgtis“, arba „Lygiai taip pat nuo šios vasaros ruošiuosi negailėti energijos atpratindamas savo tautiečius kištis ne į savo reikalus ir išmokydamas juos leisti kitiems gyventi taip, kaip tie kiti nori ir svajoja gyventi“, arba „Kas skaito mano rašymus, žino: esu linkęs sakyti, kad Lietuvoje gerai. Ir šaipytis iš tų, kas sako kitaip. Po ilgos vasaros, praleistos Lietuvoje, štai ir vėl smailinu plunksną: mat ruduo, mokslo metų pradžia, tai ir jūsų mokytojas Užkalnis dabar paruošęs naują paskaitėlę ta pačia tema“, arba antraštinis pažadas „Šaipysiuos iš visų – nuo supermamų iki pižonų“...

„Aš“ Užkalnio esė ir knygose – daugiau nei „yra“. Neverta klausti, ar žurnalistas yra toks atviras, ar tik kuria savo personažą. Tiesiog jis mėgaujasi kurdamas detales, deklaruodamas savo žmogiškus, pernelyg žmogiškus pomėgius ir pašaipas, užsiimdamas rašytiniu chuliganizmu, siekdamas įgelti ar sukelti nejaukumą. Jis mėgaujasi rašymu bei savo vaidmeniu jame, mėgaujasi savo susitikimais su skaitytojais, aplankydamas kiekvieną Lietuvos miestelį, bei apskritai – savo įtaka skaitančiojo emocijoms, reakcijoms ir mintims.

Tomas Daugirdas šia prasme elgiasi neteisingai ir neišradingai. Jis nepasirodo viešumoje, netiražuoja savo fotografinių atvaizdų ar nepateikia viešumai kurio nors vieno, jam labiausiai patinkančio. Jo apžvalgose nėra pasikartojančių žodelių „aš“ ar „man“. Jis nepatenkina publikos smalsumo savo gyvenimo asmeninėmis detalėmis, drauge publikos smalsumo ir nekursto. Niekas nežino, kur jis gyvena, ką valgo, kuo domisi, kaip atrodo, kaip rengiasi, yra cholerikas ar melancholikas, kas jo draugai ir artimieji, į kokius interesų konfliktus veliasi ar gali įsivelti... Neturėdamas asmeniškai nuspalvinto veido, jis rizikuoja tapti niekam neįdomus ir užmirštas.

Laudatio Tomui Daugirdui Gailių klano premijos įteikimo proga. 2011-03-08. Violetos Boskaitės nuotr.

Publika trokšta asmeninių istorijų, asmeniškumo, ir gali būti labai negailestinga tiems, kurie šio asmeniškumo netenkina. Toks autorius rizikuoja likti vienišas.

Todėl šios premijos skyrimas yra labai netikėtas. Jis paneigia bendruosius dėsnius, pagal kuriuos gyvena plačioji stebinti publika. Akivaizdu, kad premija neskirta demokratiniu būdu, įtraukiant didelį ratą balsuojančiųjų, ir suteikiant jiems galimybę pasisakyti „už“ ar „prieš“. Premiją skyrė klanas, ir tuo viskas pasakyta. Publika gali nesitikėti, kad jai bus paaiškinta, kodėl buvo nuspręsta taip, o ne kitaip. Paaiškinimas paprastas ir baigtinis – „už drąsą pažvelgti sparnuotam arkliui į dantis“.

Tiesa, premijos gavimas Lietuvoje taip pat yra labai savotiškas dalykas. Neminint konkrečių premijų, jis gali reikšti, kad autorius pasakė jau viską, ką galėjo, ir kuo buvo įdomus, nuo šiol vienintelė jo paguoda gali būti viena kita premija. Kai kada premijos teikiamos ir kai autorius yra „prie mirties“, mėginant suspėti įteikti dar gyvam esant. Premijos taip pat teikiamos, kai kūrėjas ar aktorius sulaukia jubiliejus. Gailių klanas neabejotinai žino, kad Tomo Daugirdo kūrybinei ar „rašto“ veiklai kaip *Akademybės* skiltininkui *NŽ-A* pernai sukako dešimt metų. Tačiau turbūt premija įteikta ne todėl, kad autoriaus rašymas suprastėjo tiek, kad po metų būtų gėda ją teikti, ar kad esama jubiliejaus, už kurį reiktų apdovanoti.

Daugirdo kelyje išskirtini trys laikotarpiai: akademinio gyvenimo, universitetų ir mokslo būklės Lietuvoje kritika; Lietuvos kultūros, atsidūrusios kryžkelėje tarp sovietinės praeities paveldo ir naujų iššūkių bei ieškojimo, apmąstymas ir dabartinis laikotarpis, prasidėjęs po knygos *Sparnuoto arklio dantys: Šiuolaikinės Lietuvos kultūros profiliai* pasirodymo 2008 m.

Pastaruoju metu autoriui rūpi įvertinti ir pasverti dabarties Lietuvos kultūros plačiąja prasme būklę universaliu, o ne istoriniu matu. Dabar, kaip ir anksčiau Daugirdui rūpi žmogaus ir visuomenės nelaisvės problema. Jis mėgina paskatinti mus visus būdrauti, nes pernelyg greitai nusiraminome, kad nelaisvės epocha neva pasibaigusi su sovietų valstybės žlugimu.

Daugirdas žvelgia į žmones, reiškinius, kurie jį supa, ir aptinka daug požymių ir kelių, kaip žmonės save įkalina, patys užsidaro nelaisvėje, į(si)tikina, kad paprasta ir akivaizdi tiesa esanti nepatikima, kartu patikėdami neįtikimiausiais dalykais. Tai susiję su tuo, ką galėtume pavadinti „blogu tikėjimu“. Žmonės prisiima įvairius tikėjimus, jame gyvena, net kovoja už tą tikėjimą, ir daro viską, kad išvengtų ar atsisakytų laisvės. Pavyzdžiui, aptardamas pagyvėjusias kalbas apie ateivius, jų artumą ar grėsmę žemiečiams, Daugirdas klausia, kodėl žmonėms jie tokie svarbūs. Galimas atsakymas, – kad jų hipotezė padeda sukurti šiuolaikinį darvinizmą. Žmonijos vystymąsi šiandien jau sunku aiškinti vien natūraliu atranka remtu procesu. Tapo akivaizdu, kad yra būtinas kažkokios išorinės jėgos įsikišimas. Parankiausia tokia įsikišanti protinga jėga esantys „ateiviai iš kosmoso“: „Ateiviams, kuriems paprastai priskiriamos daug didesnės galios nei žemiečiams, gali lengvai atitekti trūkstamo veiksnio vaidmuo, kai iš bėdžionžmogiškos medžiagos suformuojamas ir sulipdomas *homo sapiens*, labai panašus į mus. Tiesa, po šios transformacijos jam vis dėlto nemažai reikėję keistis ir stengtis, gaminti įrankius, ginklus, papuošalus ir technologijas, idant galiausiai taptų tokiu kaip mes“ (*NŽ-A*, 2010, Nr. 11, p. 372).

Ateivių įsikišimas iš tiesų yra Dievo valios surogatas visuomenėje, kuri vengia kalbėti ar pripažinti Dievo buvimą, atsisako ir vengia įsigyventi į religinę tradiciją, kuri ją suformavo.

Daugirdo kritika nėra praktikuojama kaip savitikslė. Jis savitai suvokia žmogaus prigimtį kaip tokią, kurią žmogus atsineša ir nuo kurios niekur negali pasislėpti. Jei jos nepriima ir neplėtoja, tuomet į jo gyvenimą įsiveržia tikslų, prasmės ir tikėjimo surogatai. Kritiką Daugirdas, kaip atrodo iš jo rašinių, traktuoja kaip įrankį surogatų ribotumui atskleisti ir keliui link žmogaus prigimties vertų tikslų ir prasmės parodyti.

Daugirdo pozicija tolima užkalniškai pašaipai. Jis stengiasi atskleisti, jog maži tikėjimai išduoda didelių dalykų ilgesį. Panašiai kaip sentimentalūs posmai elitą šiurpinančių pageidavimų koncertų metu – Paslapties ilgesį: „Kai kada gali gluminti populiarūs ar pačių žmonių kuriami posmai, galimi aptikti savilaidos poezijos knygelėse ar išgirsti per sveikinimų koncertus. Jie daugeliu atvejų skelbia, kad žmogaus gyvenimas esąs paslaptis, kad pats žmogus sau ir vienas kitam esąs neįmenama mįslė, o gimimas bei gyvenimas persipynęs su visatos vyksmu: „Tesveikins šią gimimo dieną / Baltų lankų balta tyla, / Ir laimė suspindės pro rūką / Sodria viltinga žvaigždele““ (*NŽ-A*, 2010, Nr. 5–6, p. 150).

Pasaulyje ir tame, kas vyksta, GKP premijos laureatas siekia įžvelgti nuorodas, užuominas ir pėdsakus į tai, kas jį palaiko. Dabartinėje skepsio ir paviršutinių pramogų bei mažų tikslų užvaldytame pasaulyje mažai kas tiki, kad mąstymas apie pasaulį, jį supančią aplinką gali būti naudingas, padėti pasaulį suprasti, o žmogų – vesti link išsivadavimo iš jo. Daugirdo rašiniuose įžvelgčiau tolimus čestertoniško ar net akvinietiško požiūrio atgarsius. Mažuose ir laikinuose dalykuose galime įžvelgti didžių ir amžinųjų atšvaitus. Nuosekliai mąstydami galime prieiti žmogiško galvojimo ribą ir prisiliesti prie paslapties. Tuo aiškinu ir Daugirdo buvimo ne-asmeniškumą. Juk net ir tai, kas asmeniška, vertinga vien tiek, kiek yra nuoroda, gestas ar pėdsakas.

Baigiant šią *laudatio* tenka išsakyti nuostabą, kad Lietuvoje tokio pobūdžio rašinius vis dar skelbia kultūros žurnalai, už juos teikiamos premijos, o į teikimo ceremoniją susirenka tuzinai žmonių. Šiuo atveju netinka sakyti, kad vertinami „autoriaus nuopelnai“ ar pan. Kitaip kaip paradoksu tai sunku būtų pavadinti. Tai turbūt tas pats paradoksas, iš kurio radosi ir Tomas Daugirdas.

LEMTINGI 1941-IEJI

Holokausto Lietuvoje prielaidų klausimu

Kęstutis K. Girnius

Pernai buvo minimas Lietuvos okupacijos septyniasdešimtmetis, šiemet – tragiškieji 1941-ieji, kuriuos ženklino trėmimai, sukilimas prieš raudonąjį okupantą ir ypač žydų žudynės, kai iki metų pabaigos nužudyta per 140 000 žmonių. Abiejų metų įvykiai yra glaudžiai susiję, ir ne tik ta prasme, kad ankstesnieji įvykiai paveikia vėlesniuosius. Be sovietinės okupacijos nebūtų buvę nei trėmimų, nei sukilimo, nei tos suirutės, per kurią prasidėjo masinės žudynės.

Apie šiuos lemtingus metus dabar žinome gerokai daugiau negu prieš 20 metų. Sukurtas bendras įvykių vaizdas, atskiri momentai detaliai nagrinėti. Bet lieka netirtų klausimų, neįtikinančių atsakymų, nėra nuoseklaus, apibendrinančio pasakojimo, kuris ne tik nurodytų kas įvyko bet ir leistų suprasti kodėl. Neturiu omenyje visus tenkinančio, visų abejones išsklaidančio, nepažeidžiamo naratyvo, nes tokių iš viso nebūna. Kalbu apie tokį, kuris leistų sakyti – taip, turbūt taip buvo.

HOLOKAUSTO LIETUVOJE „PRIELAIDOS“

Nepriklausomoje Lietuvoje būta antisemitizmo, bet jis buvo kontroliuojamas. Kęstutis Skrupskelis rašo, kad „Lietuvoje nebuvo daug antisemitinių išpuolių; beveik nebuvo organizuoto antisemitizmo; nebuvo antisemitinių politinių partijų; autoritetingi asmenys kovojo su antisemitizmu; Lietuvoje buvo šioks toks polinkis komunizmo statyboje sureikšminti žydų vaidmenį“[1]. Tarkime, kad Skrupskelio teiginiai daugiau ar mažiau atitinka tikrovę. Bet sulig Vokietijos ir SSRS karo pradžia prasidėjo žudynės. Lietuvos sostinėje Lietūkio garaže vidury dienos buvo žvėriškai nužudyta gal net 50 žydų. Žydų žudymas nebuvo paslaptis. Voldemarininkų veikėjas Zenonas Blynas savo dienoraštyje 1941 m. rugpjūčio 14 d. rašė: „Kalbėjau su Rokiškio apskr. V-ku [...] Esą ryt turi būti sušaudyta 9000 žydų Rokišky. Iškasa 3 m gylio griovį, atvaro 100 žydų, suguldo griovy [...] keli žmonės su rankiniu kulkosvaidžiu „pervaro“ per nugaras eilę, paskum užberia 20–30 cm. smėlio [...] ir guldo antrą eilę...“[2] Rugpjūčio 15–16 d. Rokiškyje nužudyti 3207 žmonės, 3200 jų – žydai.

Kaip paaiškinti kelią nuo A (Skrupskelio apibūdinimo) prie B (lietuvių dalyvavimo masinėse žudynėse)? Iš karto galima atmesti pastangas neigti B, – esą žudynes organizavę naciai, o jose dalyvavusios tik padugnės. Kad ir koks būtų buvęs nacių vaidmuo organizuojant Lietūkio žudynes (ir jis buvo didelis), žydus žudė lietuviai. Nors vokiečiai vadovavo Hamanno *Rollkomando*, lietuviai sudarė aiškią šaudytojų, taigi žudikų, daugumą. Pirmieji savivaldybių pareigūnai ir policininkai, gavę nurodymus sulaikyti žydus, dar galėjo manyti, kad jie bus suvaromi į getą arba priverčiamojo darbo

Kraunami Utenoje 1941 m. nužudytų žydų daiktai. Atvirukas

stovyklas, o ne žudomi. Įsisiūbavus žudynėms, jie (kaip ir Blynas) žinojo, koks bus sulaikytųjų likimas.

Antroji galimybė – neigti A kaip perdėm idilišką tikrovės apibūdinimą, į pirmąjį planą iškeliant lietuviškąjį antisemitizmą kaip pagrindinę Holokausto prielaidą. Nors nebuvo išleistas nė vienas antižydiškas teisės aktas, o antisemitinė veikla nebuvo oficialiai toleruojama, lietuviškojo antisemitizmo šaknys esą buvusios gilios. Antisemitizmas ir pogrominės nuotaikos grėsmingai

[1] Kęstutis Skrupskelis, „Lietuvių ir žydų santykiai prieškario Lietuvoje“, in: *Į Laisvę*, 2002, spalis, p. 24.

[2] Zenonas Blynas, *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.*, Vilnius, 2007, p. 128–129.

stiprėjusios, ypač antrą nepriklausomybės dešimtmetį. Įvairios grupės, ypač Lietuvių aktyvistų frontas (LAF), uoliai kursčiusios antisemitizmą, kol jis pasiekęs savo viršūnę, prasiveržęs per masines žudynes karo pradžioje. Peršama mintis, kad lietuvių dalyvavimas žudynėse buvęs neišvengiamas, beveik istorijos užprogramuotas. Šią teleologinę istorijos sampratą, skaidriais paverčiančią sunkiai suprantamus įvykius, palaiko daugelis Holokaustą Lietuvoje tiriančių lietuvių ir užsienio istorikų.

Norint pagrįsti šią interpretaciją ir įrodyti antisemitizmo svarbą, siekiama surinkti kuo daugiau tinkamų pavyzdžių. Darbą gerokai palengvina naujai kuriamos elektroninės, virtualios bibliotekos bei galingos paieškų programos. Jau sukurtas chrestomatinis antisemitizmo panteonas, į kurį įrikiuoti Vincas Kudirka, Motiejus Valančius (su kai kuriomis išlygomis), „degutininkai", kurie Kaune ir kituose miestuose uždažydavę žydų krautuvių iškabas, rašytas rusų ir jidiš kalbomis, žurnalas *Verslas*, kunigo Juozo Vaišnoros straipsniai *Židinyje*, kai kurie Antano Maceinos tekstai. Minimi žymesnių lietuvių antisemitiniai pasisakymai, gandai apie žydų pagrobtus vaikus, Valstybės saugumo departamento biuleteniai apie smurtinius incidentus.

Istorikai išties turi rinkti medžiagą, bet tyko pavojus, kad šaltinių paieškos taps tuo, ką amerikietis Jackas H. Hexteris vadina *source mining* (pažodžiui – „šaltinių kasyba"). Tokiais atvejais skubiai peržiūriami archyvai, renkama medžiaga konkrečia tema, bet į ją nesigilinama, visi rasti atvejai laikomi beveik lygiaverčiai[3]. Tarsi medžiagos gausa atsvertų poreikį ją nagrinėti.

Tarptautinė komisija nacių ir sovietų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti (aš buvau jos narys) išleido knygą *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje*, kurioje siekiama paaiškinti, kodėl lietuviai dalyvavo masinėse žudynėse. Bet kas yra istorinė „prielaida", kokia prasme antisemitizmas yra Holokausto prielaida, ką prielaidos išaiškina? Istorikai ir politologai prielaidomis laiko ilgalaikes priežastis, struktūrinius pokyčius, gal ir mentaliteto transformacijas. Pasak anglų istoriko Lawrence'o Stone'o, prielaidos padaro nagrinėjamą įvykį įmanomą, bet ne neišvengiamą. Bet prielaidų negana. Adekvatus istorinių įvykių aiškinimas dar turi nustatyti tai, ką Stone'as vadina *precipitants* ir *triggers*, lietuviškai – „greitikliais" ir „kibirkštimis"[4]. „Greitikliai" yra momentai ir įvykiai, susiję su ilgalaikiais procesais, kurie paspartina vyksmą ir paverčia nagrinėjamą įvykį net tik galimu, bet ir tikėtinu. „Kibirkštys" yra dar konkretesni, kartais gana atsitiktiniai įvykiai, kurie padaro tikrove tai, kas buvo tik tikėtina. Prielaidos gali apimti šimtmetį, greitikliai – kokį dešimtmetį, o kibirkštys – metus, gal net mažiau.

Stone'as išvystė šią analitinę schemą, nagrinėdamas XVII a. Anglijos revoliucijos priežastis. Tarp prielaidų, prasidėjusių reikštis daugiau negu 100 metų prieš revoliuciją, jis pamini ūkio klestėjimą, aristokratijos įtakos smukimą, puritonizmo plėtimąsi, opozicijos stiprėjimą parlamente, didėjantį nepasitenkinimą aukščiausiais valdovo patarėjais. Greitikliais jis laikė karaliaus Karolio I polinkį į paternalistinį absoliutizmą, atsisakymą daryti nuolaidų parlamentinei opozicijai ir jos atstovaujamiems gyventojų sluoksniams, visuomenę skaidančią politiką. Į kibirkščių gretas Stone'as įrikiavo karaliaus nutarimą sušaukti parlamento sesiją, parlamento ryžtą panaikinti karaliaus reformas bei bausti jo ištikimiausius ministrus, centrinių valdžios organų silpnėjimą, nekontroliuojamą spaudos plėtimąsi, nevykusį Karolio I mėginimą suimti penkis parlamento narius. Bręstanti krizė buvo jaučiama daugiau negu dešimtmetį iki tol, kol buvo griebtasi ginklo ir smurto. Net jei Karolis I ir jo oponentai Parlamente būtų surade kompromisą, taip užkirsdami kelią revoliucijai, įvykių dalyviai būtų žinoję, kad šalis pergyveno politinę krizę, kad dėl nepaprastai įtemptų parlamento ir valdovo santykių vidinė taika kabėjo ant plauko. Istorikai, ko gero, rašytų apie brendusią revoliuciją, kurios pavyko išvengti paskutinę minutę.

Stone'o kategorijas galima panaudoti aiškinant Holokaustą Vokietijoje. Nėra vieningos nuomonės dėl prielaidų ir priežasčių, nors jau atsisakyta *Sonderweg* teorijos, pagal kurią Vokietija savaip reagavusi į modernizmo iššūkius negu kitos Vakarų Europos šalys. Dabar minimos kitos prielaidos – po 1873 m. ūkio krizės sustiprėjęs antisemitizmas, susižavėjimas socialdarvinizmu ir eugenika, kovingas nacionalizmas, vienybės ilgesys suskaidytoje visuomenėje (darbininkai ir katalikai buvo sukūrę lygiagrečias bendruomenes), skriaudos ir pažeminimo jausmas po Pirmojo pasaulinio karo ir Versalio sutarties, nusivylimas demokratija. Greitikliais galime laikyti ūkio nuosmukį ir nedarbą, sudariusius sąlygas naciams ateiti į valdžią, nuosekliai nuožmią nacių antižydišką politiką. Nuo pirmųjų savo valdžios dienų naciai persekiojo žydus, mėgino juos nužmoginti, kalte kalė į gyventojų sąmonę, kad žydai esantys mirtini vokiečių tautos priešai. Kibirkštis buvo karas su SSRS, kuriam prasidėjus nutarta žydus žudyti, o ne ištremti ar numarinti badu. Rasistinė ideologija, nacių politikos radikalėjimas, ir karas buvo būtinos Holokausto sąlygos[5].

Holokaustas nebuvo neišvengiamas. Nesunku įsi-

[3] Jack H. Hexter, „The Historical Method of Christopher Hill", in: *On Historians: Reappraisals of some of the masters of modern history*, Cambridge, 1979, p. 242. Algimanto Kasparavičiaus straipsnis „Lietuviai ir žydai katastrofos išvakarėse: iššūkiai ir įvaizdžiai" knygoje *Kai ksenofobija virsta prievarta* (Vilnius, 2005) yra šitokio metodo pavyzdys.

[4] Lawrence Stone, *The Causes of the English Revolution 1529–1642*, London, 1972.

[5] Saul Friedländer, *The Years of Extemination: Nazi Germany and*

vaizduoti įvykių raidą, kuri nebūtų privedusi prie masinių žudynių. Jei 1940 m. Prancūzija būtų metus ar pusmetį priešinusis antpuoliui, vargu ar Hitleris būtų puolęs SSRS ir leidęs SS smogikams susidoroti su žydais. Juolab – jei Hitleris būtų pašalintas karo su Lenkija išvakarėse. Bet 1939 m. rudenį jau buvo įvykęs istorinis lūžis vokiečių santykiuose su žydais. Persekiojimas buvo pasiekęs tokį lygį, kad Vokietijos žydų gyvenimas tapo iš pamatų pakeistas. Būtų dešimtmečius trukę atkurti tai, kas buvo sugriauta, sugrąžinti padėtį į *status quo ante*.

Nelengva Stone'o analitines kategorijas pritaikyti Holokaustui Lietuvoje. Prielaidos nesukelia didesnių problemų. Tai ne vien antisemitizmas, bet ir baudžiavos panaikinimas, lietuvių kėlimasis į miestus, žydų nenoras asimiliuotis, tautinės valstybės kūrimas, – tai, kas išryškino skirtingus abiejų tautų interesus, skatino ar kėlė priešiškumą. Kibirkštys irgi lyg aiškios. Tai sovietų okupacija ir represijos, birželio trėmimai, Vokietijos invazija, diametraliai skirtingi lietuvių ir žydų geopolitiniai interesai, dalies žydų dalyvavimas sovietų valdžioje, lietuvių polinkis žydus sutapatinti su komunizmu ir su kolaborantais, sukilimo ruoša ir ketinimas bausti išdavikus.

Kas buvo greitikliai? Būtų galima įvardyti pasaulio ūkio krizę, kuri pakenkė Lietuvos ūkiui ir smukdė gyvenimo lygį, didėjančią konkurenciją tarp žydų ir lietuvių verslininkų, Vokietijos galios augimą bei jos skleidžiamą rasizmą, kuris skatino žydus orientuotis į SSRS, augantį nepasitenkinimą Smetonos valdžia ir opozicijos radikalėjimą, nerimą dėl Lietuvos ateities po Lenkijos ultimatumo ir Klaipėdos netekties. Net jei didėjo etniniai nesutarimai, dažniau įvykdavo antižydiškų išpuolių, vis dėlto nebūta ženklų, kad artėjama prie sprogimo ribos, kad žengti neatšaukiami žingsniai. 1922–1926 m. lietuvių ir žydų santykiai pablogėjo, bet įtampos vėliau atslūgo. Daugelis Vilniaus žydų 1939 m. palankiau žiūrėjo į Lietuvos negu sovietų valdžią. Jie nebūtų taip galvoję, jei Lietuvoje būtų įsivieš-patavusios grėsmingai antižydiškos nuotaikos.

Rusijos žydai pabėgėliai Vienos žydų kvartale. XIX a. pabaigos anglų graviūra

Greitikliai yra svarbūs, nes jie susieja prielaidas su kibirkštimis, ilgalaikius procesus su aiškinamuoju įvykiu. Jie turėtų atskleisti tarpinius priežastingumo ryšius, parodyti, kaip parengta dirva kibirkštims. Jeigu revoliucija, Holokaustas ar koks nors istorinis procesas nėra laikomas nei grynu atsitiktinumu, kurį sukėlė nereikšmingos šalutinės priežastys, nei absoliučia būtinybe, kurios raida ir savybės buvo nulemtos nuo pat pradžių, tai reikia nurodyti tarpines priežastingumo grandis. Negebėjimas išvardyti ir identifikuoti greitiklių skatina abejoti, ar išvis yra glaudesnių ryšių tarp prielaidų ir jų neva suponuotų įvykių. Ir verčia klausti, ar vardijamos prielaidos iš tiesų reikšmingos, gal verčiau jas perkelti į antrą planą ir ieškoti kito aiškinimo, kuris ypatingą reikšmę skirtų trumpalaikei perspektyvai?

Analitinės Stone'o kategorijos nėra būtinos. Galima atsisakyti jų arba pakeisti kitu modeliu. Bet vis tiek reikia parodyti, kaip ilgalaikės prielaidos paveikė aiškinamąjį įvykį, identifikuoti laikotarpį ir procesus, kurie galimybę pavertė tikrove. Vokietijoje tai nėra mįslė. Nacių valdžios veiksmai, viešąją erdvę užvaldžiusi antižydiška propaganda, nuoseklus rasistinės ideologijos diegimas, žiniasklaidoje ir mokyklose peršamas žydų kaip vokiečių tautos, Vakarų kultūros, net žmonijos priešų įvaizdis veikė žmonių sąmonę, pavertė vienus užkietėjusiais rasistais, skatino kitų abejingumą, nutildė trečių sąžinę. Propagandą lydėjo jos nurodymus įgyvendinantys veiksmai. Žmonės buvo stebimi iki tokio taško, kad būdavo įspėjami liautis bendravę su žydais[6]. Jaunimo ir darbo stovyklose jaunuoliai buvo skatinami tyčiotis iš silpnesniųjų, garbinti fizinę jėgą, atsisakyti savo individualumo ir įsilieti į kolektyvą. Buvo rengiami ideologinio karo kariai, kurie entuziastingai dalyvavo karui prasidėjus[7].

Padėtis Lietuvoje ketvirtą dešimtmetį buvo kita. Lietuva nepaskelbė antižydiškų įstatymų ar potvarkių, bet kovojo su antisemitizmu. Rasizmas liko svetimas Lietuvos elitui. Lietuviai nelaikė savęs kokia nors *Herrenvolk*. Smetonos pateptoji jaunimo organizacija buvo skautai, o ne *Hitlerjugend*. Lietuvoje nebuvo nei rasistinio antisemitizmo, nei vis atkakliau žydus persekio-

the Jews, 1939–1945, New York, 2007, p. xvii–xxix; taip pat: Alon Confino, „Reflections: A World Without Jews: Intepreting the Holocaust", in: *German History*, 2009, vol. 27, Nr. 4, p. 534–538.

[6] Thomas Kuehne, *Belonging and Genocide: Hitler's Community, 1918–1945*, New Haven, 2010, p. 39.

[7] *Ibid.*, p. 32–68; Michael Kater, *Hitler Youth*, Cambridge, 2004, p. 13–69; Claudia Koonz, *The Nazi Conscience*, Cambridge, 2003, p. 131–162.

jančios valdžios, be kurios Vokietijoje nebūtų pradėtas Holokaustas.

Netikslu kalbėti apie artėjusią lietuvių ir žydų santykių krizę, žiūrėti į Holokaustą per ilgalaikių bręstančių procesų prizmę. Lemiamą vaidmenį turėjo ne ilgai brandintų procesų kulminacija, bet 1940–1941 m. sovietų okupacija, ta revoliucija iš svetur, kaip Vakarų Baltarusijos ir Ukrainos okupaciją 1939–1941 m. tiksliai pavadino Janas Grossas, – o ne revoliucija iš viršaus, kaip bent savo knygos pavadinimu perša Alfredas Erichas Sennas[8]. Be okupacijos padėtis būtų kita, – nesvarbu, ar Lietuva būtų likusi laisva, ar okupuota Vokietijos. Jei Lietuva būtų likusi nepriklausoma iki Vokietijos ir SSRS karo pradžios, vargu ar lietuvių ir žydų santykiai būtų per tuos metus radikaliai pakitę. Augant vokiečių propagandai ir spaudimui, antižydiškos nuotaikos veikiausiai būtų sustiprėjusios, bet jos būtų valdomos, ypač jei Smetona būtų likęs prie valdžios vairo. Jei Vokietija būtų okupavusi Lietuvą 1940 m. vasarą, lietuviai būtų sutikę juos kaip okupantus, o ne kaip išvaduotojus. Naciai būtų radę jų valią vykdžiusių kolaborantų, jei būtų jų ieškoję, nes tokių atsirado visose šalyse[9]. Žydai, kaip ir Lenkijoje, būtų persekiojami, priversti gyventi getuose nežmoniškomis sąlygomis, marinami badu, bet bent iki karo pradžios nebūtų buvę masinių šaudymų. 1940 m. naciai dar neplanavo masiškai

Žydų išvarymas iš Vienos. 1670. Graviūra

naikinti žydų. Gegužės mėnesį Heinrichas Himmleris dar galvojo apie priverstinį visų žydų ištrėmimą į koloniją Afrikoje ar kitur. Jis teigė dėl vidaus įsitikinimo negalįs pritarti bolševikų metodui naikinti ištisas tautas, kad tai ne vokiška ir neįmanoma (*wenn man die bolschewistische Methode der physischen Ausrottung eines Volkes aus innerer Ueberzeugung als ungermanisch and unmoeglich ablehnt*[10]). Lietuvoje nebūtų buvę tos neapykantos ir įtūžio, susikaupusio per sovietinę okupaciją ir prasiveržusio karo pradžioje. Nebūtų tvyrojusi trėmimų sukelta, vos suvaldoma įtampa. Holokausto istorija Lietuvoje būtų kitokia, nors kai kurie lietuviai būtų dalyvavę žudynėse.

ANTISEMITIZMAS I: VOKIETIJOJE

Holokausto nebūtų buvę be antisemitizmo, bet nėra galutinai aišku, kokį vaidmenį jis konkrečiai atliko sukeliant neregėto masto žudynes. Antisemitizmas buvo būtina, bet ne pakankama Holokausto sąlyga. Antisemitų būta tūkstantį metų, o Holokaustas įvyko tik vieną kartą. Antisemitizmas yra sudėtingas reiškinys, ilgai tvėręs, plačiai paplitęs, įgijęs įvairiausių formų. Antisemitai nėra lygūs antisemitams, ypač jei tokiais laikomi ne tik tie žmonės, kurių galvojime ir gyvenime antižydiškos nuostatos atlieka svarbų vaidmenį, bet ir tie, kurie kartkartėmis kartoja antisemitinius stereotipus ar rodo antipatiją žydams. Nors antisemitizmas visomis savo apraiškomis yra atgrasus, negalima sutapatinti bambėjimo prieš žydus su ryžtu griebtis smurto, žydų nemėgimo su siekiu kenkti, pritarimo neigiamiems stereotipams su pritarimu smurtui. Reikia klausti, dėl kokių priežasčių ir kokiomis aplinkybėmis nuo galvojimo pereinama į veiksmą, kaip antipatija virsta nesutvardoma neapykanta. Pogromų istorija rodo, kad tai nėra kasdienis reiškinys. Tad verta panagrinėti sąlygas ir priežastis, kurios Vokietijoje atvėrė duris Holokaustui, ir klausti, ar jų būta Lietuvoje.

Pirmiausia – kelios pastabos apie antisemitus ir pogromus. Iš Antano Smetonos laiškų susidaro įspūdis, kad jis buvo antisemitas. Bet Smetona nuosekliai gynė Lietuvos žydus, palaikė jų teises, kovojo su viešuoju antisemitizmu. Zofija Kossak-Szczucka buvo viena organizacijos *Żegota* (*Rada Pomocy żydom*) steigėjų. Ši organizacija išgelbėjo apie 3000 žydų, daugiausia vaikų. Ji pati išgelbėjo kelis vaikus, jai suteiktas Pasaulio tautų teisuolės vardas. Kossak-Szczucka tvirtino, kad krikščionys privalo gelbėti nežmoniškai persekiojamus žydus visomis priemonėmis, kurių jie imtųsi išgelbėdami save ir savo artimuosius, ir smerkė tuos, kurie priešinosi šioms pastangoms. Bet ji buvo užkietėjusi antisemitė, tvirtinusi, kad „mes toliau laikysime žydus Lenkijos politiniais, ekonominiais ir ideologiniais priešais“, ir norėjusi, kad po karo žydai emigruotų iš Lenki-

[8] Jan Gross, *Revolution from abroad*, Princeton, 1988.

[9] Okupantas nulemia, su kuo, kiek ir kokiu lygiu bus kolaboruojama. Lenkams buvo leidžiama bendrauti tik žemiausiose valdžios grandyse. Vakarų Europos tautos buvo traktuojamos palankiau. Nors Danija iš nacių okupuotų šalių išgelbėjo didžiausią žydų nuošimtį, ji vokiečiams nekėlė problemų. Lenkijoje apie 40 000 vokiečių valdininkų prižiūrėko 250 000 lenkų tarnautojų. Danijoje vokiečių ir danų valdininkų santykis buvo 1 : 43 000; Mark Mazower, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*, New York, 2008, p. 236–237, 448–449, 485.

[10] Christopher R. Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942*, Lincoln, 2004, p. 69–70.

jos[11]. Kossak-Szczuckos atvejis ypatingas – rizikavusi savo gyvybe žydams gelbėti, bet nepasiryžusi atsisakyti antisemitizmo. Aršios antižydiškos nuostatos buvo suderinamos su didvyrišku žydų gelbėjimu.

Kai kurie naciams priešinęsi vokiečių teologai yra padarę antisemitinių pastabų. Dietrichas Bonhoefferis, nuo 1933 m. oponavęs naciams ir ilgainiui nuteistas myriop, rašė, kad, be jokios abejonės, žydų klausimas yra viena tų istorinių problemų, kurią valstybė turi spręsti ir ji turi teisę ieškoti naujų priemonių. 1933 m. kritikuodamas Hitlerį, Rudolfas Bultmannas pasakė, kad kaip krikščionis jis apgailestauja dėl neteisybės, kuri daroma žydams juos šmeižiant, „bet puikiai žinau, kokia sudėtinga yra žydų problema, ypač čia Vokietijoje“[12]. Tačiau tai „problema“, kurios nebuvo, o jei buvo, tai tiksliau būtų ją vadinti vokiečių problema. Laiške savo kolegai 1967 m. Karlas Barthas prisipažino, kad jis tikrai nėra filosemitas ir kad visą gyvenimą jautė visiškai neracionalią antipatiją žydams, kurią vis slopindavo[13].

Nors šimtmečius žydai buvo diskriminuojami ir kentėjo nuo kaimynų smurto, pogromai nebuvo kasdienis reiškinys. Pirmieji ir itin kruvini pogromai prasiveržė Viduramžiais, bet nuo XVII a. pradžios iki XIX a. pabaigos pogromai įvykdavo retai, ypač Vakarų Europoje. Žydai būdavo mušami, bet nežudomi. Pogromo dalyviai ateidavo su akmenimis, o ne kirviais. Jie išdaužydavo langus, retkarčiais duris, bet nesiveržd avo į žydų namus, tik retai grobdavo turtą, paprastai nesiaubdavo sinagogų ar kitų šventų vietų. Pogromai turėjo ritualinį pobūdį. Pogromininkai protestuodavo prieš valdžios vykdomą žydų emancipaciją, įsivaizdavo ginantys tradicines teises ir senąją tvarką, pabrėždavo, kad žydai nepriklauso jų bendruomenei.

Galicijos žydų tipai. XIX a. Graviūra

Gana ilgas santykinio nuosaikumo laikotarpis baigėsi kruvinu pogromu Jelizavetgrade 1881 m., kai buvo nužudyta apie 50 žydų. Itin žiaurus pogromas įvyko Kišiniove 1903 m. Bet ir per šį laikotarpį daugelis pogromų išlaikė pusiau ritualinį pobūdį, dažniausiai apsieidavo be žudynių. Antai 1898 m. Galicijoje antižydiškų ekscesų būta net 408 vietovėse, valdžia sulaikė 5170 įtariamų smurtininkų, nuteisė 2328. Niekas nebuvo nužudytas, nors maištininkai mušė, ir ne kartą smarkiai, žydus vyrus ir moteris. Jie neliesdavo sinagogų ir maldos namų, bet nusiaubdavo žydų krautuves, smukles, bravorus[14]. Nesuvaldomo smurto proveržiai ypač ryškūs per 1905–1906 m. revoliuciją Rusijoje, kai surengta gal tūkstantis pogromų, tūkstančiai žydų žuvo. Vien po Spalio manifesto buvo nužudyta 3000 žydų, 17 000 sužeista. Lietuva išvengė kruvinų pogromų. Net per šią revoliuciją Lietuvoje nebūta nei didelių pogromų, kaip Ukrainoje ir kai kuriose Rusijos dalyse, nei dvarų deginimų, kaip Estijoje ir Latvijoje. Smurtas sunkiau skynėsi kelią į Lietuvą.

Istorikai nesutaria dėl vokiečių antisemitizmo gelmės ir apimties, kuo ir kaip jis skyrėsis nuo kitų Europos šalių antisemitizmo. Danielis J. Goldhagenas aiškino, kad nuo Kryžiaus karų antisemitizmas yra sudedamoji krikščioniškosios kultūros dalis. Vokietijoje buvo itin plačiai paplitęs krikščioniškasis antisemitizmas – obsesinis ir piktas. Tradicinį antisemitizmą gerokai sustiprino rasistinis variantas, sukurdamas *eliminacinį* antisemitizmą, pagal kurį reikia taikyti visas konkrečiu laiku priimtinas priemones žydams pašalinti. Gold-

[11] Joanna Beata Michlic, *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present*, Lincoln, 2006, p. 166–169; taip pat: Nicholas Stargardt, „Discussion: Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present. By Joanna Beata Michlic“, in: *German Studies*, 2007, vol. 25 (3), p. 435.

[12] Fritz Stern, *Dreams and Delusions*, New York, 1897, p. 184–187; taip pat: Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939*, New York, 1997, p. 43–46.

[13] Lars Fischer, „The Non-Jewish Question and Other ‚Jewish Questions' in Modern Germany (and Austria)“, in: *Journal of Modern History*, 2010, vol. 82, Nr. 4, p. 893.

[14] Helmut Walser Smith, *The Continuities of German History*, Cambridge, 2008, p. 144–145. Daniel Unowsky, „Peasant Political Mobilization and the 1898 anti-Jewish Riots in Western Galicia“, in: *European History Quarterly*, 2010, 40, p. 412–435, skirtingai vertina įvykius, pažymėdamas, kad progromininkai siekė parodyti žydams jų vietą, atkurti, jų nuomone, teisingumą ir pusiausvyrą.

hageno tezė suformuluota taip, jog jos neįmanoma paneigti. Pasak Goldhageno, antisemitizmas apskritai nekinta, jis tik tampa mažiau ar daugiau pastebimas, priklausomai nuo to, ar politinės ir visuomeninės sąlygos skatina ar slopina antisemitinių nuostatų viešinimą[15]. Bėda su šia teze yra ta, kad neįmanoma paneigti esminio teiginio apie antisemitizmo nekintamumą. Jeigu antisemitizmas susilpnėtų ar taptų visiškai nepastebimas, galima aiškinti, jog tai tik paviršutiniška regimybė, neatspindinti gilesnės tikrovės. Goldhagenas net žydų asimiliaciją laiko vienu eliminacinio antisemitizmo variantu, nors asimiliuoti ir naikinti yra visiškai skirtingi dalykai. Lietuviai istorikai, antai Vygantas Vareikis, rašo apie latentinį antisemitizmą, prasiveržiantį į paviršių kritiniais momentais[16]. Nenoriu neigti latentinio antisemitizmo buvimo, bet jis gali tapti viską (taigi ir nieką) paaiškinančiu veiksniu. Reikia kriterijų, kuriais galima nustatyti, ar prasiveržia seniai rusenęs antisemitizmas, ar jis atsiranda ten, kur neegzistavo; ar žmonės atvirai reiškia iki tol slepiamą antisemitizmą, ar lig šiol antisemitais nebuvusieji tokiais tampa.

Prieškario Vokietijoje antikatalikiškos ir antisocialistinės nuotaikos buvo stipresnės negu antisemitinės. Valdžia daug jėgų skyrė katalikų ir darbininkijos pažabojimui. Beveik visą aštuntą XIX a. dešimtmetį Bismarckas vykdė vadinamąją *Kulturkampf* prieš katalikus. Valdžia uždarė ketvirtadalį katalikų bažnyčių ir kitų maldos namų. Šimtais tūkstančių daugiau vokiečių pasirašė antikatalikiškus pareiškimus negu antižydiškus, prasimanymai apie jėzuitus sklido taip pat greitai kaip apie Talmudą[17]. Įtakingasis istorikas Heinrichas Treitschke tvirtino ne tik tai, kad „žydai yra mūsų nelaimė“, bet ir kad Romos Bažnyčia yra „vampyras“, išsiurbiantis gyvąsias vokiškumo (*Deutschtum*) jėgas[18]. Konservatyvių ir nacionalistiškai nusiteikusių sluoksnių bei viduriniosios klasės priešiškumas socialdemokratijai ir antipatija darbininkijai skatino juos palaikyti nacius ir susitaikyti su jų smurtu[19].

Veimaro Respublikos metais antisemitizmas Vokietijoje stiprėjo, bet neužvaldė šalies. Hitleris neslėpė savo antisemitizmo, bet per rinkimų kampanijas naciai nepabrėždavo savo antižydiškų nuostatų. Antisemitizmas nebuvo pagrindinė priežastis, dėl kurios žmonės už jį balsavo. Po 1930 m. parlamento rinkimų Kelno žydų bendruomenės pirmininkas taikliai pastebėjo, kad negalima laikyti šešių su puse milijono už Hitlerį balsavusių vokiečių antisemitais, bet net akivaizdus antisemitizmas jiems nebuvo pakankama priežastis nebalsuoti už nacius[20]. Rinkimų propagandoje naciai nutylėjo radikalų rasistinį ir pabrėžė ekonominį antisemitizmą, siejo žydus su kapitalizmu ir bolševizmu[21]. Net daugeliui labiausiai užkietėjusių nacių *Alter Kämpfer* antisemitizmas buvo šalutinė Hitlerio palaikymo priežastis. 1934 m. JAV sociologas Theodore'as Abelis paprašė 581 nacį – 337 SA narius ir 244 partijos pareigūnus – parašyti autobiografinius esė. Rašiniai rodo, kad tautinio solidarumo ilgesys, Hitlerio kultas, superpatriotizmas labiau skatino šiuos uoliausius nacius stoti į partiją negu antisemitizmas. Daugiau negu trečdalis nerodė išankstinių antižydiškų nuostatų, dar šeštadalis tik kartojo įprastus antižydiškus stereotipus[22].

Rasizmas buvo kertinė nacių dogmų dalis. Jų propagandininkai skyrė ypatingą reikšmę aiškinimams, kad esama aukštesnių ir žemesnių rasių, kad tarp jų vykstanti negailestinga kova dėl būvio, kad biologija lemianti likimą. Vokiečiai buvo mokomi galvoti rasistinėmis, biologinėmis kategorijomis, kartais grubiai, kartais subtiliai. Poreikis įrodyti savo nežydiškumą vertė daugelį parengti vadinamąjį *Ahnenpass*, nurodantį protėvius ir jų rasinę kilmę. Patys piliečiai, o ne valdžia, parengdavo tuos pasus, tad ir priprato save įsivaizduoti per rasizmo prizmę, savintis nacių pasaulėžiūrą[23]. Propaganda, nukreipta ir prieš psichiškai nesveikus, neįgalius, ir „asocialius“ vokiečius, net tapo mokyklos programų dalimi. Pavyzdžiui, matematikos vadovėliuose buvo toks uždavinys – jei bepročių prieglauda kainuoja 6 milijonus RM, tai kiek už tą pinigų sumą būtų galima pastatyti namelių, kainuojančių po 15 000 RM[24]?

Pastaruoju metu daugiau istorikų yra linkę manyti,

[15] Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, New York, 1996, p. 39, 70. Istorikai kritiškai vertino Goldhageno teiginius apie vokiečių antisemitizmo nekintamumą ir piktybiškumą, bet kai kurie mano, kad jo darbas turėjo teigiamą vaidmenį, atkreipdamas dėmėsį į Holokausto vykdytojų brutalumą, fanatišką kai kurių žudikų antisemitizmą, tai, kad žydai nebuvo žudomi ekonominiais sumetimais ar dėl karinės būtinybės.

[16] Vygantas Vareikis, „Antisemitizmas Lietuvoje (XIX a. antroji pusė – XX a. pirmoji pusė)“, in: *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje*, Vilnius, 2004, p. 46, 56.

[17] Margaret Lavinia Anderson, „From Syllabus to Shoah?“, in: *Central European History*, vol. 34, Nr. 2, p. 235. Plačiau apie valdžios represijas rašo Ronald J. Ross, *The Failure of Bismarck's Kulturkampf*, Washington, 1998, p. 53–74. Antikatalikiškas obsesijas ir vaizdinius nagrinėja Michael B. Gross, *The War against Catholicism*, Ann Arbor, 2005, p. 128–184.

[18] Gordon A. Craig, *Germany 1866–1945*, Oxford, 1978, p. 204, 70 (liet. vertimas – 1996).

[19] William Sheridan Allen, *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town 1922–1945*, revised edition, New York, 1984, p. 139–141, 199–200, 296–299.

[20] Richard Bessel, *Nazism and War*, New York, 2004, p. 27.

[21] Thomas Childers, *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919–1933*, Chapel Hill, 1983.

[22] Peter H. Merkl, *The Making of a Stormtrooper*, Princeton, 1980, p. 222–228.

[23] Peter Fritzsche, *Life and Death in the Third Reich*, Cambridge, 2008, p. 76–82.

[24] Michael Burleigh and Wolfgang Wippermann, *The Racial State 1933–1945*, Cambridge, 1991, p. 153–154; Claudia Koonz, *op. cit.*, p. 141–143.

kad ilgainiui paprasti vokiečiai pritarė naujos, grynai tautinės bendruomenės kūrimui net prievartinėmis priemonėmis, jie priprato galvoti apie tautas, rases, ir Vokietijos ateitį nacių peršamomis rasistinėmis kategorijomis[25]. Kiti istorikai daugiau reikšmės teikia prieš pačius vokiečius nukreiptam smurtui, kuris vertė režimui nepritariančius tylėti[26]. O treti aiškina, kad dabar neįmanoma nustatyti vokiečių nuostatų – ar daugumos pasyvumas Holokausto akivaizdoje rodęs dorovinį abejingumą, ar neramią sąžinę, ar galimų pasekmių baimę, ar net slaptą pritarimą[27]. Kiekvienu atveju atkakli propaganda ir žydų persekiojimas stiprino antisemitines nuostatas ir rasistinę pasaulėžiūrą.

ANTISEMITIZMAS II: LIETUVOJE

Lietuvių ir žydų santykiai nebuvo idiliški. Jie gyveno atskirai, kitaip atrodė, rengėsi, kalbėjo vieni kitiems svetimomis kalbomis, laikėsi skirtingų papročių, išpažino skirtingas religijas, dirbo skirtingus darbus. Priešiškumas žydams buvo beveik neišvengiamas. Ir žydai nerodė ypatingos meilės lietuviams. Kaip pažymi Jurijus Slezkinas, „abi pusės žiūrėjo viena į kitą kaip į nešvarią, neaiškią, pavojingą, niekingą ir galiausiai nereikšmingą bendruomenės praeičiai bei ateities išganymui. Socialiniai ryšiai apsiribojo komerciniais ir valdiškais kontaktais“[28]. Žydai save laikydavo protingais, saikingais, išsilavinusiais, atsidavusiais šeimai, o gojai buvo nesaikingi, instinktyvūs, brutalūs, pasileidę, pamėgę smurtą. Savo ruožtu valstiečiai buvo linkę laikyti žydus klastingais, bailiais, godžiais ir sukčiais. Jei katalikams žydai buvo Kristaus žudikai (Didžiąją savaitę įvykdavo daugiau antižydiškų išpuolių), tai žydams krikščionybė buvo atgrasi. Pasak Slezkino, „smurtas buvo esminė šių santykių dalis – retai kada mirtinas, bet visada tvyrojo kaip galimybė, prisiminimas, esminis valstiečių vyriškumo ir žydų aukos vaidmens aspektas“. Antra vertus, Solomonas Atamukas rašo, kad 500 metų bendro gyvenimo mažino psichologinį svetimumą, kurio nereikėtų suabsoliutinti ir laikyti nuolatiniu priešiškumu[29].

Panaikinus baudžiavą ir nykstant dvarų ekonomikai, žydams tapo sunkiau atlikti tradicinio tarpininko tarp kaimo ir miesto vaidmenį, kai kurias jų tradicines profesijas perėmė valstybė ar ūkiškai pažangūs dvarininkai, net valstiečiai tapo privilegijuotais konkurentais, nes daug ką pradėjo pardavinėti patys[30]. Juozas Tumas-Vaižgantas savo vaizdelyje „Pirmosios rungtynės“ pasakoja, kaip broliui nutarus pačiam parduoti savo obuolius turguje, būrys žydų jaunuolių, sužinoję apie jo ketinimus, stengėsi jam užkirsti kelią, tyčiojosi iš jo ir jo obuolių, mėgino sugėdyti dėl ketinimo „kištis į žydų dalykus“. „Tfu! ant tokių žmonių, kuriems žemės neužtenka ir visa nuo žydelių norėtų paveržti ir į savo kišenę susiimti!“[31] Valstiečiams pradėjus kraustytis į miestus, didėjo konkurencija dėl darbo vietų, nesusipratimai, priešiškumas.

Antra vertus, kad ir koks būtų buvęs tarpusavio priešiškumas, smurto būta mažai. Lietuva nebuvo pogromų žemė, čia nevyko tokie smurto proveržiai kaip kartais Ukrainoje[32]. XIX a. etnografinėse Lietuvos žemėse išvengta kruvinų pogromų, nors įtampų ir progų būta. Archyvuose rasta medžiagos apie 1801–1908 m. tris žydams iškeltas bylas dėl ritualinių žmogžudysčių. Tik vieną kartą griebtasi smurto, būtent 1908 m. Buivydžių bažnytkaimyje po dvejų metų berniuko nužudymo. Neramumai tęsėsi kelias dienas, turgaus metu buvo išdaužyti kelių žydų namų ir sinagogos langai, pats Vilniaus gubernatorius kelis kartus atvyko į vietą, siekdamas nuraminti valstiečių minią. Žmonių aukų

Henri Daumier. Caras Nikolajus I ištuština žydų kišenes. 1855. Karikatūra

[25] Pvz., taip mano Peteris Fritschsche, Robertas Gellately, Thomas Kuehne, Saulas Friendländeris, Peteris Longerichas, – kad radikalus antisemitizmas įsigaliojo dar Veimaro Respublikoje.

[26] Prievartos vaidmenį mini Richardas J. Evansas savo trilogijoje apie Trečiąjį Reichą.

[27] Ian Kershaw, *Hitler, The Germans, and the Final Solution*, New Haven, 2008, p. 11.

[28] Šioje pastraipoje aš pasikliauju Jurijaus Slezkino mintimis apie žydų ir nežydų santykius Sėslumo zonoje: *The Jewish Century*, Princeton, 2004, p. 105–110; liet. Laimanto Jonušio vertimas: *Žydų šimtmetis*, Vilnius, 2010, p. 121–125.

[29] Solomonas Atamukas, *Lietuvos žydų kelias: Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998, p. 34.

[30] Yuri Slezkine, *op. cit.*, p. 115–116 (liet. leid.: p. 130–131).

[31] Vaižgantas, *Raštai*, t. 1: *Vaizdai ir vaizdeliai*, Vilnius, 1994, p. 321–324.

[32] Itin kruvini pogromai vyko per Chmelnickio sukilimą 1648 m. Apskaičiuojama, kad žuvo iki pusės iš 40 000 Ukrainos žydų; Shaul Stampfer, „What actually happened to the Jews of Ukraine in 1648“, in: *Jewish History*, 2003, 17, p. 207–227.

nebuvo[33]. Kaltinimų dėl ritualinių žudynių veikiausiai būta daugiau, bet jie nepaliko pastebimų pėdsakų archyvuose. Apskritai lietuviai buvo palyginti ramūs ir romūs.

Reikia palyginti padėtį Lietuvoje su tais Vokietijos gyvenimo aspektais, kurie sudarė sąlygas Holokaustui – nuolatiniam nacių valdžios radikalėjimui ir rasistiniam antisemitizmui[34]. Nepriklausomoje Lietuvoje negaliojo nei viena, nei kita sąlyga. Lietuvos valdžia nebuvo priešiškai nusiteikusi žydų atžvilgiu ir nebuvo rasistinio antisemitizmo. Pabrėžiant Smetonos valdžios sąlyginį pakantumą tikrai neperlenkiama. Valdžia, ypač autoritarinė, turi nepaprastai didelį vaidmenį nustatant viešojo gyvenimo toną. Ji nutaria, ką cenzūruoti ir ko ne, lemia švietimą ir mokymo programas, įtakoja jaunimo organizacijas, formuoja teisėtvarkos organų nuostatas ir darbotvarkę. Nors naciai galėjo mobilizuoti dešimtis tūkstančių SA smogikų, jie nesukėlė didesnio pavojaus žydams, iki kol neperėmė į savo rankas teisėtvarkos bei jėgos struktūrų. Goebbelso propagandos poveikis padidėjo dešimteriopai, kai jis perėmė Propagandos ministeriją.

Lietuvos mokyklose nebuvo diegiamas antisemitizmas. Teisėsaugos organai nepersekiojo žydų. 1936 m. karo komendantams net buvo nurodyta aktyviai kelti bylas tiems, kurie organizuotai puola tautinę mažumą. Nors ir pasitaikydavo antisemitinių straipsnių, pavyzdžiui, Vytauto Alanto raginimas neleisti žydams maudytis pajūryje[35], pagrindiniai Lietuvos laikraščiai ir žiniasklaida nepateko į antisemitų rankas. Net savaitraštis *Verslas*, skelbęs daug antisemitinių straipsnių apie žydų kėslus ir galią, viešai smerkė smurtą, gal ir nenuoširdžiai. Tai, kad redaktoriai jautė poreikį atsiriboti nuo smurto, daug ką pasako apie viešojo antisemitizmo galimybes. Aukštosios mokyklos netapo neapykantos židiniais. Trečiame dešimtmetyje žlugo pastangos įvesti *numerus clausus* žydams, o ketvirto dešimtmečio pabaigoje nepavyko įvesti vadinamojo „geto suolo“, kuris būtų privertęs žydus studentus sėdėti atskirai nuo kitų[36]. Pakantumą skatinantys intelektualai neturėjo bijoti valdžios nemalonės ar studentų išpuolių. Tai, kad antisemitizmo kurstytojai neužvaldė galingiausių įrankių žmonių sąmonei veikti, neliko be poveikio. Autonomiškas žydų kultūrinis gyvenimas buvo stipresnis ir gajesnis negu bet kur kitur Europoje[37]. Tai žydų, ne Lietuvos valdžios laimėjimas, bet valdžia sudarė išorines sąlygas šiam klestėjimui.

Kai kuriais atžvilgiais Smetonos Lietuva, ypač paskutiniais metais, buvo sklerotinė valstybė. Bet iki nepriklausomybės sutemų ji išlaikė dorovinį stuburą, nepasidavė antisemitizmui net tuo metu, kai antižydiška isterija viešpatavo daugelyje Europos šalių. Vokietijai ir SSRS užpuolus Lenkiją, Lietuva įsileido į savo teritoriją bėglius iš Lenkijos, tarp jų ir daug žydų. Manoma, kad apie 14 000 žydų atvyko į Vilnių, nors didžioji dauguma tai padarė kraštą valdant sovietams[38]. Bėgliais labiausiai rūpinosi žydų organizacijos, bet talkino ir Lietuvos valdžia[39]. Gal buvo siekiama laimėti žydų simpatijas Vilniaus krašte? Bet ir buvo rizikuojama suerzinti Vokietiją, į kurios nemalonę Lietuva jau buvo patekusi, kai atmetė Berlyno raginimą užimti Vilniaus kraštą ir paskelbė savo neutralumą.

Žydų bėglių priėmimas nebuvo savaime suprantamas reiškinys. Daug šalių to nedarė ar darė labai nenoriai. Demokratijos pavyzdžiu laikoma Šveicarija tuojau po Austrijos inkorporavimo į Reichą 1938 m. pavasarį pareikalavo, kad Vokietija įrašytų raidę „J“ žydų pasuose. Ir neįsileido žydų. Švedija taip pat griežtai ribojo žydų imigraciją iki 1942 m. pabaigos[40]. Hitleris, kalbėdamas Reichstage 1939 m. sausio 30 d., pagrasino, kad jei kiltų naujas pasaulinis karas, tai jis baigtųsi ne pasaulio subolševikinimu ir žydijos laimėjimu, bet žydų išnaikinimu Europoje, ir tyčiojosi iš kitų šalių abejingumo, klausdamas, kodėl jos nebuvo dėkingos Vokietijai už suteiktą progą priglausti šiuos „puikius žmones“[41].

Lietuviai antisemitai tikėjo standartiniais stereotipais apie žydų gobšumą, kitų išnaudojimą, finansines machinacijas ir nepaprastai didelę įtaką pasaulyje.

[33] Vladas Sirutavičius, „Kaip prietarai tampa prievarta: kaltinimai žydams vartojant krikščionių kraują: Kelių atvejų Lietuvoje analizė“, in: *Kai ksenofobija virsta prievarta*, p. 99–116. Sirutavičius rašo (p. 115), kad nepasisekė išvengti „masinių neramumų“. Buivydžiuose buvo neramu, bet ar tikslu neramumus laikyti *masiniais*? Vėl tie vertinimą reiškiantys būdvardžiai...

[34] Trečiasis ypatingą paskatą Holokaustui suteikęs momentas buvo karas.

[35] Vytautas Alantas, „Aktualieji paplūdimo klausimai“, in: *Lietuvos aidas*, 1938-06-26. Tautininkai nebuvo kosmopolitai ir neslėpė savo siekio, kad lietuviai dominuotų šalies gyvenime. Toji nuostata ir buvo skleidžiama oficioze. Bet nacionalizmo negalima sutapatinti su antisemitizmu.

[36] Geto suolai buvo įvesti daugelyje Lenkijos universitetų. Lietuvoje jiems priešinosi, tarp kita ko, rektorius Stasys Šalkauskis, teigdamas, kad santykiai su žydais yra „tikras dorovinio ir visuomeninio auklėjimo egzaminas“ (Kęstutis Skrupskelis, *Ateities draugai: Ateitininkų istorija (iki 1940 m.)*, Vilnius, 2010, p. 360). Skrupskelis nevisiškai tiksliai apibūdina nesutarimus dėl sėdimų vietų. Naciams dar neatėjus į valdžią, 77% Prūsijos studentų balsavo už nutarimą prašyti į aukštųju mokyklų statutus įvesti nuorodą, kad žydų kilmės studentai yra svetimtaučiai (Helmut Walser Smith, *op. cit.*, p. 216).

[37] Taip mano Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars*, Bloomington, 1983, p. 238.

[38] Dov Levin, *The Lesser of Two Evils: Eastern European Jewry under Soviet Rule, 1939–1941*, Philadelphia, 1995, p. 199–202; Dov Levin, *Trumpa žydų istorija*, Vilnius, 2000, p. 143.

[39] Algimantas Kasparavičius, *op. cit.*, p. 150–151. Nors atrodo, kad daugumai Vilniaus žydų Lietuvos valdžia buvo labiau priimtina negu sovietinė, Dovas Levinas teigia, kad kai kurie žydai iš Vilniaus emigravo, nuogąstaudami dėl neva antisemitinės Lietuvos valdžios veiksmų. Alfred Erich Senn, „Summary“, in: Alfonsas Eidintas (sud.), *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001, p. 798–799.

[40] Saul Friedländer, *Years of Extermination*, p. 90–91.

[41] Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews*, p. 309.

Bet nebuvo įtakingų rasistinių antisemitų. Šis antisemitizmo variantas ne tik laikė žydus žemesnės rūšies žmonėmis, bet ir atmetė asimiliacijos galimybę, net jei žydas atsisakytų tradicinio tikėjimo, sukurtų šeimą su nežydu, prisitaikytų prie vietos visuomenės. Krikščionys antisemitai paprastai galvojo, kad laisvas apsisprendimas, o ne gimimo aplinkybės ar biologija, yra lemiamas veiksnys, nustatant žmogaus tapatybę. Žydai gali tapti visateisiais tautos, o jei krikštytųsi, ir krikščioniškos bendruomenės nariais. Protestantų pastoriaus Martino Niemollerio žodžiais, Šventasis Raštas neleidžia „pakeisti krikštą genealoginiu medžiu“[42].

Rasistiniai momentai paprastai įžiūrimi Antano Maceinos, Jono Aleksos, kunigo Juozo Vaišnoros raštuose. Maceinos tekstų interpretavimas yra atskiras klausimas, kurio nenagrinėsiu. Ir Maceinos kritikai, ir jo gynėjai galėtų labiau įsigilinti į Maceinos tekstus, stengtis suprasti ir suderinti kartais prieštaringus Maceinos pasisakymus, dėmesio skirti net tik savo poziciją patvirtinantiems teiginiams[43]. Kontraversiškiausiame iš tekstų „Tauta ir valstybė“ Maceina pavadina tautines mažumas svetimkūniais, kurių dalyvavimas mene, visuomenės institucijose, ekonomikoje yra nepageidaujamas, net neleistinas. Jis taip pat rašo, kad svetimtaučiai turi būti įjungti į tautos kultūrą ligi nutautimo, arba iškelti į savo valstybę, arba palikti kaip svečiai, bet besinaudoją prieglaudos teisėmis. Šitokios mintys būdingos tų metų radikaliam nacionalizmui. Rasizmu pakvimpa užuomina, kad nuostatai, „draudžią skirtingos rasės vedybas“ yra reikalingi ir prasmingi[44]. Nebūta daug šitokių tekstų.

Žydų amatų dirbtuvė-mokykla Vilniuje. XX a. pradžia. Nuotrauka

Nesunku įvardyti kitų šalių žinomus antisemitus, nurodyti antisemitines partijas ir sąjūdžius, aptarti jų programas. Anglijoje buvo Oswaldas Mosley, Belgijoje Leonas Degrelle, Prancūzijoje Louis-Ferdinandas Céline, Charles Maurras. Savaitraščiai, pavyzdžiui, *Je suis partout*, atvirai kurstė neapykantą žydams. Endekai Lenkijoje, Geležinė gvardija Rumunijoje, Vengrijos Strėlės kryžius skelbė atvirą karą žydams. Tai, kad Lietuvoje nebuvo įtakingų ir aktyvių antisemitų, manytina, turėtų paskatinti Holokausto tyrinėtojus savęs paklausti, ar jie nesutirština spalvų, apibūdindami antisemitizmą prieškario Lietuvoje. Jei Lietuvos antisemitai neužvaldė valdžios aukštumų ir liko viešosios erdvės pariby, tai kuo grindžiami teiginiai apie „grėsmingą antisemitizmo augimą“? Neradus įtikinamo atsakymo į šį svarbų klausimą, reiktų pergalvoti, kiek Lietuvoje būta antisemitizmo, koks buvo jo pobūdis, kiek jis plito. Ieškant antisemitizmo apraiškų ir teiginių dažnai persistengiama. Pasitenkinama fiksuojant atskirus incidentus ir įvykius, renkant, pasak anglosaksų istorikų, *anecdotal evidence*. Negalima apsieti be šitokios medžiagos, bet reikalingas nuoseklumas, gilesnis nagrinėjimas.

Juozo Vaišnoros straipsniai apie žydus yra labiau kvaili negu pikti. Vaišnora konspektuoja kelias neseniai išleistas prancūziškas knygas, kartoja jose skelbiamus stereotipus apie žydus kapitalistus ir komunistus, jų tariamą priešingybę suderina teigdamas, kad žydai sukūrė kapitalizmą ir socializmą, siekdami „užvaldyti pasaulį“[45]. Yra ir piktų pasiūlymų, pavyzdžiui, aukštosiose mokyklose įvesti *numerus clausus*, ir versti baigusiuosius aptarnauti „tik savųjų piliečių reikalus“[46]. Antra vertus, Vaišnora pažymi, kad žydai turi naudotis „tomis pačiomis bei lygiomis piliečių teisėmis“. Jis teigia, kad „asimiliacija būtų tobuliausias žydų klau-

[42] Niemolleris buvo sudėtinga ir prieštaringa asmenybė, kuriam nebuvo svetimos antisemitinės nuostatos; Theodore S. Hamerow, *On the Road to the Wolf's Liar: German Resistance to Hitler*, Cambridge, 1997, p. 70–72.

[43] Leonido Donskio, Kęstučio Skrupskelio ir Liūto Mockūno straipsniai išspausdinti Eidinto sudarytoje knygoje *Lietuvos žydų žudynių byla* (p. 731–794). Keliuose straipsniuose prieškario katalikų inteligentų nuostatas nagrinėja Valdas Pruskus, pvz., „Jaunosios kartos katalikų intelektualų požiūris į fašizmą ir nacionalsocializmą tarpukario Lietuvoje“, in: *Problemos*, 2001, t. 60, p. 57–78.

[44] Antanas Maceina, „Tauta ir valstybė“, in: *Židinys*, 1939, Nr. 11, p. 227–230. Nevisiškai aišku, kaip Maceina supranta rasę. Dar 1933 m. išspausdintame straipsnyje jis rašo, kad „tautos niekada nesukurs dvi išsiskyrusios rasės“ ir pavyzdžiu nurodė, kad nebus „belgų“ tautos, kol neišnyks flamandų ir valonų skirtingumai. Tai, kad Maceina flamandus ir valonus laikė rasėmis, leidžia suprasti, kad jam rasė yra panaši į etnosą, kultūrinę grupę, kurios nariai mano, kad jie kilę iš tų pačių protėvių. Tad Europoje būtų daugiau rasių negu tautų; Antanas Maceina, „Tautinis pašaukimas“, in: *Židinys*, 1933, t. 18, Nr. 8–9 (104–105), p. 101–102. Prieškariu dar buvo kalbama apie britų rasę.

[45] Juozas Vaišnora, „Žydai šių dienų gyvenime“, in: *Židinys*, 1937, t. 26, Nr. 10 (154), p. 287–295. Hitlerio kalbos santrauką ir Ivinskio slapyvardžiu parašytą komentarą kitą dieną išspausdino *XX amžius*.

[46] Juozas Vaišnora, „Žydų klausimas“, in: *Židinys*, 1937, t. 26, Nr. 11 (155), p. 420.

simo išsprendimas“, nors patys žydai to nenori. Ir baigia tvirtindamas, kad „šis žydų tautos amžinumas ir nesuardomumas yra ženklas, kad žydai yra amžina tauta. Čia yra Apvaizdos planų paslaptis“. Kalbos apie lygias teises, žydų asimiliavimą, jų amžinumą ir vaidmenį Apvaizdos planuose nušiurpintų rasistinius antisemitus.

Algimantas Kasparavičius į antisemitų gretas įrikiuoja geografą Kazį Pakštą, tarp kita ko dėl teiginio, kad „jokia save gerbianti ir normalių ambicijų turinti tauta negali atsisakyti nuo įsigalėjimo miestuose“[47]. Bet sunku nepritarti šiam teiginiui. Nesukursi savo aukštosios kultūros be universitetų, teatrų, filharmonijų, mokslų ir meno draugijų, o jų nesukursi kaime ar be tos kritinės išsilavinusių žmonių masės, kuri gali telktis tik mieste. Be aukštosios kultūros tauta merdės.

Vežimai su žydų daiktais traukia į būsimą getą Vilijampolėje, tušti vyksta atgal į miesto centrą. 1941 m. liepos pabaiga. Iliustracija iš Alfonso Eidinto knygos *Žydai, Lietuviai ir holokaustas* (2002)

Net atsargūs istorikai, tokie kaip Saulius Sužiedelis, kartais skuba rasti antisemitizmo apraiškų. Jis pamini 1939 m. sausio 4 d. Saugumo departamento pranešimą, pasak kurio istorikas Zenonas Ivinskis gyręs vokišką politinę sistemą, aiškinęs, kad Austrijoje „buvo griežtai pritaikytas rasizmo įstatymas, ir kraštas tapo išvaduotas nuo vienos parazitiškos mažumos. Štai ir esanti rasizmo geroji pusė“[48]. Ar galima pasitikėti saugumo pranešimu? Apie šį įvykį nėra jokių užuominų Ivinskio dienoraštyje. Ivinskis suprato nacių barbariškumą. Vokietijai užpuolus Prancūziją, jis vis neramiau stebėjo karo eigą, dienoraštyje rašė apie savo viltis, kad sąjunginininkai pasieks pergalę, džiaugėsi kiekvienu vokiečių pralaimėjimu, meldėsi už sąjunginininkų pergalę. Nors gegužės 31 d. Prancūzijos pasipriešinimas iš esmės buvo palaužtas, Ivinskis dar tikėjosi, kad prancūzai atsigaus. O gegužės 24 d. iš nevilties rašė: „Nejaugi turėtų užviešpatauti rasistinis ir jėgos banditizmas, kuris yra pagrįstas pilnu beteisiškumu“. Panašiai galvojo jo pažįstami. Aiškėjant vokiečių pergalės mastui, susijaudinęs prof. Stasys Šalkauskis šūktelėjo, kad „pagaliau dar yra Apvaizda“, reikšdamas viltį, kad iš blogio dar gali būti gero. Vokietijos pergalė Ivinskiui, Šalkauskiui ir jų aplinkai buvo neabejotinas blogis[49].

1938 m. gruodį švietimo ministras Juozas Tonkūnas Ivinskiui priekaištavo, kad šis ateitininkų sendraugių susitikime esą išgyręs nacionalsocializmą ir daręs vyriausybei priekaištų. Perskaitęs Saugumo departamento pranešimą, Ivinskis jį pavadino netiksliu, kupinu „ištisų posakių, kurių aš sau negaliu prisiimti“, mėginimu jam pakenkti. Vėliau šiuo klausimu Ivinskis kalbėjo su Saugumo departamento direktoriumi Augustinu Povilaičiu. Paaiškėjo, kad pusę Ivinskiui priskirtų žodžių iš tiesų pasakė dr. Meškauskas. Ivinskis dar susitiko su pranešimą parengusiu valdininku Šabanu, kuris teisinosi, jog užrašinėjęs tamsioje vietoje, tad galėjęs suklysti. Atsižvelgus į Ivinskio dienoraštyje reiškiamas mintis bei į klaidas šiame VSD pranešime, galima abejoti ir Sužiedelio cituojamo kiek vėlesnio pranešimo tikslumu.

Lietuvių antisemitų panteonas gana blankus, palyginus su kitomis šalimis. Minimi tie patys žmonės, straipsniai, įvykiai. Vaišnoros straipsniuose antisemitizmo esama, bet tai nėra neapykantos persisunkusio potencialaus pogromininko tekstas. Ivinskis į antisemitų gretas įrikiuojamas remiantis nelabai patikimu agento pranešimu. Vaišnoros ir Ivinskio atvejai rodo, kad kai kurie paradigminiai pavyzdžiai neturi tvirto pamato. Gal esama kitų, mažiau dviprasmiškų pavyzdžių, kurie neminimi iš inercijos. Bet kyla įtarimas, jog Vaišnora taip dažnai linksniuojamas todėl, kad gal nėra iš daug ko rinktis. Tad pasikliaujama minėtu *source mining*, dėmesį sutelkiant į vieną ar kelis riebiausius sakinius arba pikčiausius pasisakymus, nepanagrinėjus nei platesnio konteksto, nei kitokį atspalvį suteikiančių minčių, neįsigilinus į pareiškimo ar veiksmo aplinkybes. Antisemitizmas laikomas monolitiniu reiškiniu, suplakant į viena antipatiją žydams, judeofobiją, įvairias antisemitizmo apraiškas, neklausiant, kiek galima judeofobiją ar antipatiją žydams sieti su skatinimu žudyti.

Ketvirtame dešimtmetyje turbūt padaugėjo antisemitinių incidentų ir kaltinimų ritualine žmogžudyste. Tai nestebintų, atsižvelgus į didėjančią lietuvių ir žydų ekonominę konkurenciją, ūkio ir politinių krizių sukeltas įtampas, Europoje madingą antisemitizmą. (Šiomis

[47] Algimantas Kasparavičius, *op. cit.*, p. 133.

[48] Saulius Sužiedėlis, *„Avrahamio Torio Kauno getas: diena po dienos“*, in: Avraham Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. XVIII–XIX.

[49] Šią ir kitą pastraipą grindžiu Ivinskio dienoraščiu, kurio fotokopiją turiu. Trūksta devynių puslapių, bet darau prielaidą, kad juose nėra su bendru dienoraščio tonu nederančios medžiagos.

ūkio krizės dienomis Vakarų Europos šalyse stiprėja priešiškumas imigrantams, ypač neeuropiečiams, bet jiems nekyla pavojus.) Bet kiek būtų tokių incidentų? Mano žiniomis, kol kas nė nepamėginta sudaryti pilno tokių įvykių sąrašo, nustatyti jų skaičių. Kiek kunigų buvo antisemitų, kiek jų sakydavo antižydiškus pamokslus? Negana nurodyti vieną ar du pavyzdžius, juk stengiamasi nustatyti, ar tai atsitiktiniai, ar būdingi ir dėsningi reiškiniai. Kaip apibūdinti ir vertinti įvairius įvykius? Ar antižydiškus incidentus laikyti eiliniais etniniais konfliktais, panašiai į kartais gana piktus lietuvių ir lenkų nesutarimus dėl bažnyčių ir pamaldų tvarkos[50]? O gal tai buvo pirmieji piktesnių ir grėsmingesnių pokyčių ženklai? Kokiais kriterijais galima atsakyti į šį klausimą? Bet koks atsakymas bus provizorinis ir subjektyvus, neturint išsamaus sąrašo ir lyginamosios medžiagos iš kitų šalių. Tai, kad turime daugiau žinių apie tokius incidentus, nereiškia, kad jų buvo daugiau. Dėl valstybės aparato augimo ir intensyvesnio gyventojų stebėjimo bei spaudos suaktyvėjimo tikėtina, kad bus daugiau žinių apie ketvirto dešimtmečio įvykius negu apie trečiojo. Ir tikrai daugiau, negu carų laikais, kai įvykiai provincijoje rečiau patraukdavo pareigūnų dėmesį.

Reikia rinkti duomenis, sudaryti suvestines ir pradėti skaičiuoti. Bet duomenys visko nenulemia. Kaip pažymi istorikas Charlesas S. Maieris, istorikų debatuose lemiamą vaidmenį atlieka ne nepastebėti, klaidingai pristatomi ar naujai atrasti duomenys (*evidence*), o jiems priskiriama reikšmė. O istorikai nesutaria dėl to, kas svarbu[51]. Prieškario Lietuvoje nė vienas žmogus nežuvo per pogromą, net per dažniausiai minimą antižydišką ekscesą Leipalingyje 1939 m. birželio 18 d. Po apsistumdymo tarp žydo krautuvininko ir lietuvio kliento įsiaudrinusi minia išdaužė beveik visus miestelio žydų namų langus. Niekas nebuvo nužudytas. Žydas krautuvininkas nenukentėjo, nes policija sulaikė minios veržimąsi į jo namus. Bet kokį svorį suteikti vietos saugumo pareigūno pranešimui, kuriame minima, kad „įvykusio ekceso niekas nesmerkė, atvirkščiai – visi giria“? Ir kad sklidę gandai, jog jei keli žydai „būtų buvę papiauti“, tai Hitleris visą Klaipėdos kraštą būtų grąžinęs Lietuvai[52]. Ar svarbiau, kas įvyko, ar kas gal būtų įvykę be policijos įsikišimo? Kiek reikšmės skirti tam, kad vietos šauliai drausmingai tramdė minią, o neprisidėjo prie jos? Gal tai, kad žydas parduotuvės savininkas drąsiai susikibo su lankytoju, rodo, jog žydai nebuvo įbauginti ir jautė galį ginti savo teises[53]? O ką reiškia, kad vidaus reikalų ministras Kazys Skučas ragino griebtis griežtų priemonių prieš šitokių incidentų organizatorius? „Geto suolai“ buvo atmesti, bet Šalkauskis apgailestavo, kad būta studentų, kurie ragino juos įvesti, ir kad po visą pasaulį sklindanti antisemitinė banga rado atgarsį Lietuvoje? Kiek reikšmės skirti žydams mestiems kaltinimams už ritualinę žmogžudystę, ir kiek tam, kad valdžia nepaisė jų ir kartais net surašydavo protokolus už „melagingų gandų skleidimą“[54]? Ar tai rodo grėsmingo antisemitizmo augimą ar tik tai, kad būta tamsių žmonių, pasiryžusių tikėti nesąmonėmis, ir kad valdžia griežtai reaguodavo į gandus? Minimas Svėdasų klebonas A. Survila ir dar vienas ar kitas kunigas, teigę, kad žydai žudė krikščionis[55]. Bet kiek buvo panašiai kalbančių kunigų, ir ar jų neatsveria kiti kunigai, kaip rasizmą pasmerkęs vyskupas Mečislovas Reinys[56]?

Prieškariu Europoje vyravo nuostata, kad valstybė priklauso dominuojančiai tautai, turinčiai teisę skirti pirmenybę savo tautos reikalams. Buvo linkstama manyti, kad tautinės mažumos esančios ateiviai ar svečiai, o jei ir lygiateisiai piliečiai, tai mažiau lygūs už savuosius. Kai kuriose šalyse, kaip antai Lenkijoje, buvo siekiama vienas tautines mažumas nutautinti ir asimiliuoti, kitas skatinti ar priversti emigruoti[57]. Tautos konsolidacija dažnai vykdavo tautinių mažumų sąskaita, ir ne tik autoritarinėse ar fašistuojančiose valstybėse. Čekoslovakija buvo laikoma didžiąja prieškario demokratija, tolerantiškos šalies pavyzdžiu. Bet 1935 m. Eduardo Benešo vadovaujamoje Užsienio reikalų ministerijoje netarnavo nė vienas vokietis ir nė vienas vengras. Tai nebuvo reakcija į augantį vokiečių ar vengrų revanšizmą, o nuoseklios ir pastovios diskri-

[50] Lietuvių ir lenkų ginčai parapijose dėl pamaldų ir procesijų tvarkos bei pamokslų kalbos neapsieidavo be grasinimų, stumdymų, kartais ir smurto. Pvz., Rodūnioje lenkų pamaldų šalininkai tikrino, su kokiomis maldaknygėmis žmonės eina į bažnyčią, užpuolė ir mušė Rackūnų kaimo giedotojus, ėjusius į šermenis. Kitais atvejais jie mušdavo lietuviškų pamokslų klausytojus. Vieną kartą pristovas įsikišo, surašė protokolą ir perdavė teismui; Vytautas Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, Vilnius, 2006, p. 332–456, ypač 221–222.

[51] Charles S. Maier, *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*, Cambridge, 1988, p. 13.

[52] Saulius Sužiedėlis, *op. cit.*, p. XVIII.

[53] 1936 m. Vokietijos Treuchtlingeno miestelyje vietos vaikinai akmenimis apmetė žydų laidotuvių procesiją. Pasak istoriko Michaelio Wildto, tai, kad žydų bendruomenė parašė policijai skundą rodo, kad jie tuo metu dar tikėjo, jog valdžia užtikrins viešąją tvarką; Michael Wildt, „Violence against Jews in Germany 1933–1939“, in: David Bankier (ed.), *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews*, Jerusalem, 2000, p. 189–190.

[54] Knygoje apie Holokausto prielaidas perspausdinti keli policijos ir apskrities viršininkų pranešimai apie tokius kaltinimus, nors antraštėse nepažymima, kad buvo surašytas protokolas, p. 227.

[55] Vygantas Vareikis, *op. cit.*, p. 60.

[56] Reinys ne tik smerkė rasizmą, bet ir teigė, kad „arijų“ rasės niekada nebuvo, kad nėra grynų rasių, o jei jos egzistuotų, tai būtų žemesnės kultūros; Mečislovas Reinys, *Rasizmo problema*, Kaunas, 1939, p. 17–19.

[57] Apie stiprėjančio nacionalizmo valstybes, ypač prieškario Lenkiją, rašo Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge, 1966, p. 79–106.

minacinės politikos pasekmė. Pirmojoje savo kalboje Nacionalinėje asamblėjoje 1918 m. prezidentas Tomas Masarykas pareiškė, kad „*Mes* sukūrėme valstybę“, ir kad vokiečiai atėjo „kaip migrantai ir kolonistai“[58]. Galime apgailestauti dėl tokios valstybės sampratos, bet ji buvo gaji ne tik prieškario Čekoslovakijoje, bet ir daugelyje Vakarų šalių net prieš 40–50 metų.

Lietuva nebuvo išimtis. Lietuviai laikė Lietuvą savo valstybe, kuri turėjo palaikyti savuosius ir laiduoti jų vyraujantį vaidmenį šalies gyvenime. Nebuvo abejojama, kad ypatinga valdžios parama lietuviams buvo pateisinamas mėginimas sukurti sąlygas, kad lietuvių skaičius visose profesijose mažiau ar daugiau atitiktų jų nuošimtį tarp šalies gyventojų. Buvo kreivai žiūrima į visas tautines mažumas, ne tik į žydus. Lenkai, ne žydai buvo didieji Lietuvos priešai, antilenkiškos nuotaikos buvo viešai palaikomos. Tautinėms mažumoms buvo labai sunku gauti darbą valstybės tarnyboje ar kariuomenėje, daugeliui atrodė, kad taip ir turėtų būti. Ilgainiui lietuvių padėtis gerėjo, žydų prastėjo[59]. Tad žydams komunizmas darėsi patrauklesnis.

Turime daugiau žinių apie inteligentiją ir elitą negu apie eilinius Lietuvos gyventojus. Ką jie galvojo, ar tarp jų stiprėjo antižydiškos nuotaikos? Vareikis rašo, kad „ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Lietuvoje pastebimai ryškėjo antisemitizmo augimas“, ir kad „pogrominės nuotaikos sustiprėjo“[60]. Jis išvardija dešimtį antižydiškų smurtinių incidentų 1938 m., daugiausia – žydų namų langų išdaužymus. Be abejo, būta ir kitų smurto atvejų, bet kiek? Levinas rašo, kad tuo pat metu keliuose miesteliuose buvo daužomi žydų namų langai, tad „galima spręsti, kad šie veiksmai buvo organizuojami ir planuojami šalies mastu“[61]. Bet jis nenurodo, kas buvo organizatoriai. Antisemitizmas reiškėsi ir kitais būdais. Pažymima, kad 1935–1938 m. žydai buvo labiau kaltinami ritualinėmis krikščionių žmogžudystėmis[62]. Įtaigaujama, kad nors valdžia gebėjusi laiduoti viešojo gyvenimo tvarką, po ramiu paviršium kunkuliavusios antisemitinės nuotaikos, pasiryžusios prasiveržti ir prasiveržusios, kai dangtis pagaliau buvęs nukeltas 1941 m. birželį.

Ar paprasti lietuviai tiesiog užsikrėtė antisemitizmo bacila, ar antižydiškos nuotaikos įgijo pagreitį stichiškai ir nepriklausomai nuo valdžios veiksmų? Sakoma, cenzūruojama spauda neatspindėjusi tikrųjų gyventojų nuotaikų, draudimai kurstyti tautinę nesantaiką varžę antisemitų reiškimąsi. Esą gandais, pasakojimais, senų prietarų kartojimais kaimynai paveikę kaimynus. Nacių skleidžiama propaganda aitrinusi nuotaikas, įkvėpusi smulkius vietos antisemitus. Ir tradicinis lietuviškas antisemitizmas gal buvęs gilesnis negu paprastai įsivaizduojama.

Gana skeptiškai vertinu šį scenarijų iš dalies dėl to, kad skeptiškai vertinu teorijas apie liaudies tamsumą, jos vos suvaldomą polinkį į smurtą, kurį sutramdo tik tvirta valdžios ranka. Po neramumų buvusioje Jugoslavijoje ir Sovietų Sąjungoje paskutiniame praėjusio amžiaus dešimtmetyje daug rašyta apie atavistinių etnosų priešiškumą. Tačiau platesni tyrimai rodo, kad tik labai retai kyla kruvini etniniai konfliktai[63]. Ir pogromai paprastai netapdavo žudynėmis. Dažnai, kaip ir Jugoslavijoje, elitas, o ne liaudis skatina nesantaiką ir smurtą.

Daugiau apie tradicinį lietuvių požiūrį į žydus gali pasakyti ne istorikai, bet tautosakininkai ir antropologai. Patarlės, pasakojamoji tautosaka, Užgavėnių kaukės sukuria gana kraupų vaizdą[64]. Net jei folklorinis žydų įvaizdis būtų neigiamas ar piktas, jis buvo sukurtas ne karo išvakarėse, o gerokai anksčiau, gal net prieš kelis šimtmečius, kai etnografinėse lietuvių žemėse lietuviai ir žydai sugyveno gana taikiai. Vokietijos atvejis vėl pamokantis. Ten antisemitinės tradicijos, ko gero, buvo stipresnės negu Lietuvoje[65]. Veimaro Respublikoje antisemitizmą skleidė ne tik naciai, bet ir nacionalistinės partijos bei organizacijos. Vokietija buvo modernesnė visuomenė, kurioje informacija greitai pasiekdavo ir provincijos užkampius. Bet daugelis uoliausių nacių kurį laiką liko abejingi savo pačių propagandai, nemažai darbininkų ir katalikų jai turėjo didelį imunitetą. Jei Vokietijoje antisemitizmas vangiai skynėsi kelią į žmonių sąmonę, net kai buvo stipriai propaguojamas viešojoje erdvėje, tai nelabai tikėtina, jog provincialioje Lietuvoje būtų stichiškai įvykęs mentaliteto lūžis. Negalima kategoriškai atmesti tos galimybės, tad čia reikia rimtų tyrimų.

[58] Mary Heimann, *Czechoslovakia: The State that Failed*, New Haven, 2009, p. 73, 57.

[59] Savo įtakingoje knygoje apie žydų padėtį prieškariu Ezra Mendelsohnas pažymi, kad Lietuvoje žydų sąlygos buvusios geresnės negu Lenkijoje, Rumunijoje ar Vengrijoje, bet profesijų ir prekybos „sulietuvinimas“ labiau blogino žydų ekonominę padėtį; Ezra Mendelsohn, *op. cit.*, p. 236–239.

[60] Vygantas Vareikis, *op. cit.*, p. 53, 61.

[61] Dov Levin, *op. cit.*, p. 139.

[62] Vygantas Vareikis, *op. cit.*, p. 60.

[63] 1960–1979 m. Afrikoje kasmet smurtas tarp dviejų šalia gyvenančių etninių grupių prasiveržda vo tik 5 iš 10 000 potencialių atvejų; David D. Laitin, *Nation, States and Violence*, Oxford, 2007, p. 10–11.

[64] Laima Anglickienė, „Svetimas, bet neblogai pažįstamas: Žydo įvaizdis lietuvių liaudies kultūroje“, in: *Darbai ir dienos*, 2003, t. 34, p. 213–234. Viena autorės išvadų – „netgi kai žydo paveikslas yra neigiamas, medžiaga neužfiksuoja antisemitinių elementų“ (p. 230) – nelabai dera su jos pavyzdžiais.

[65] Helmutas Walseris Smithas nurodo, kad XIX a. rasti 79 dokumentuoti atvejai, kai žydai buvo kaltinami ritualine žmogžudyste; Helmut Walser Smith, *The Butcher's Tale*, New York, 2002, p. 112–127. Kitoje savo knygoje *The Continuities of German History* Smithas daug reikšmės skiria tradiciniam vokiečių antisemitizmui.

1940–1941: LŪŽIS

Beveik visi Lietuvos žydai buvo nužudyti. Lietuviai dalyvavo Holokauste, taigi jie turėję būti antisemitai. Praeityje beveik nebūta didesnio smurto prieš žydus, taigi ir aršių, pogromus rengiančių lietuvių antisemitų. Tad jų skaičius ir fanatizmas turėjęs smarkiai išaugti per ketvirtą dešimtmetį. Tokia įvykių raida daug ką paaiškintų, bet kol kas ji tik konstatuojama. Įvykių interpretacija turėtų būti tyrimų išdava, ne atspirties taškas, rezultatas, ne pradžia.

Svarbiausių lietuvių dalyvavimo Holokausto priežasčių (ar prielaidų) reikia ieškoti ne nepriklausomybės metais „grėsmingai augusiame“ antisemitizme, bet pirmame bolševikmetyje. Per tuos metus įsitvirtino antižydiškos nuostatos bei įsitikinimas, kad jie iš-

Vilniaus geto pagrindinių vartų vaizdas iš vidaus. 1942. Iliustracija iš knygos *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį* (2006)

davę Lietuvą. Pabrėžti bolševikmečio svarbą nėra naujoviška. Okupacijos pasekmes kaip tik ir pabrėžia tie, kurie stengiasi pateisinti žydų žudynes. Interpretacija yra vienas dalykas, o kaip ji naudojama – kitas. Jei interpretacija piktnaudžiaujama pateisinti tai, kas nepateisinama, tai nereiškia, kad pati interpretacija yra klaidinga. Ypatingą bolševikmečio svarbą netiesiogiai pabrėžia ir Sužiedėlis. Jis nurodo penkias galimas priežastis dėl dalies lietuvių dalyvavimo naikinimo procese: (a) kriminalinio elemento siautėjimą, (b) kerštą už kai kurių žydų nusikaltimus, (c) skirtingus lietuvių ir žydų geopolitinius interesus (orientavimąsi į Sovietų Sąjungą ar Vokietiją), (d) sustiprėjusį tradicinį antisemitizmą ir (e) pagreitį įgijusias fašistines ir nacionalistines nuotaikas. Sužiedėlio manymu, (d) ir (e) neturėjo *lemiamos* (išskirta Sužiedėlio) reikšmės žudynėse[66]. Priežastys (a) – (c) yra susijusios su sovietų okupacija.

Per bolševikmetį įvyko lūžis žydų ir lietuvių santykiuose. Įvairūs veiksmai sukėlė, veikiau padidino prarają tarp abiejų bendruomenių: Nepriklausomybės netekties trauma, sovietų režimo represijos, skirtingos politinės orientacijos, normalių ryšių tarpusavio nebuvimas, žydų paramos naujajai valdžiai sureikšminimas.

Istorikai teisingai pažymi, kad nemažai žmonių džiaugėsi Smetonos valdžios nuvertimu, tikėjosi, kad gyvenimas pagerės, ėmė bendradarbiauti su komunistais, suskubo viešai deklaruoti pritarimą naujai santvarkai. Sovietų gebėjimas sukurti regimybę, kad žlugo tik Smetonos režimas, o ne valstybė, veikė žmonių nuostatas. Pasimetimas buvo ne tik sovietų apgaulės vaisius. Elitas buvo demoralizuotas, neadekvačiai reagavo. Reikia patikslinti pasakojimą apie visuotinį pasimetimą. Mes dabar žinome, kad „1940 m. birželio 15-oji buvo Lietuvos okupacijos pradžia“[67]. Bet tą birželio 15-ąją Lietuvos likimas daugeliui buvo neaiškus. Jei Lietuva būtų net trumpai ginklu pasipriešinusi Raudonosios armijos įžygiavimui, tai invazija ir okupacija būtų akivaizdi. Bet pirmosiomis dienomis tvyrojo nežinia – ar Lietuvoje tik bus dislokuota daugiau sovietų kariuomenės, ar ji tik laikinai įvesta, kiek galių turės naujoji valdžia, kiek Rusija kišis į Lietuvos vidaus reikalus, ar Lietuva būsianti sovietų protektoratu kaip Slovakija ir Danija – vokiečių. Sovietizacija buvo vykdoma pagal sunkiai permatomą slenkantį grafiką, taip palaikant viltis, kad viskas nesibaigs itin blogai.

Dėmesio atkreipimas į lietuvių pasimetimą, nesusigaudymą, meilinimąsi sovietams yra naudinga atsvara pasakojimams apie tai, kaip žydai su gėlėmis ir džiaugsmu sutiko Raudonąją armiją. Birželio 15 d. ir žydai nežinojo galutinių Kremliaus siekių. Bet istorikai perdėm patikliai skaito tos dienos spaudą, valdžios pranešimus, užmiršdami, kad viešoji erdvė buvo kontroliuojama. Cenzūra, gana griežta Smetonos metais, buvo dar sugriežtinta birželio 18 d., o birželio 28 d. buvo nurodyta, kad visi periodiniai leidiniai turi gauti naujus Vidaus reikalų ministerijos leidimus. Keistai skamba teiginys, kad „1940 m. vasarą šalyje nebuvo politinės jėgos, kuri būtų pakvietusi visuomenę boikotuoti rinkimus“[68]. Rinkimai buvo paskelbti liepos pradžioje, kai spauda buvo prispausta, ir visos nekomunistinės organizacijos jau uždraustos. Kokia galėjo būti ta politinė jėga, kaip turėjo būti viešinamas tas kvietimas?

Prisitaikymą ir demoralizaciją pabrėžiantys autoriai išvardija įtakingus veikėjus, kurie sveikino sovietus ar pritarė jiems, tardami, kad tuometinės spaudos pranešimai mažiau ar daugiau atitiko tikrovę. Taip pat ta-

[66] Saulius Sužiedėlis, „Penkiasdešimčiai metų praėjus: Lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai“, in: *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 498.

[67] *Lietuva 1940–1990*, Vilnius, 2005, p. 61.

[68] *Ibid.*, p. 79.

riama, kad spaudoje skelbiami tekstai vienareikšmiškai atskleidžia, ką redaktoriai ir autoriai iš tiesų manę. Sveikinusiųjų esą buvo daug, – bet ką reiškia „daug“? Tik trys žurnalistai, tarp jų Jonas Šimkus ir Michalina Meškauskienė, pasirašė liepos 6 d. paskelbtą Darbo Lietuvos Sąjungos rinkimų platformą[69]. Tiesa, rašytojų pasirašė daugiau, bet ar visi, kurie buvo oficialiai įtraukti į pasirašiusiųjų gretas, tikrai pasirašė? Liepos 27 d. istorikas Zenonas Ivinskis dienoraštyje rašė, kad jis nepasirašė Liaudies seimo darbo inteligentų delegacijos sveikinimo seimui. Jis buvo Korsako kviečiamas tai daryti, dalyvavo Seimo posėdyje, bet nieko nepasirašė, nors „visuose laikraščiuose figūravo ir mano pavardė, kad būk aš pasirašęs“. Gal Ivinskis tik teisinasi, bet gal ir ne?

Skrupskelis aiškina, kad tuometinė cenzūruojama spauda pasikliovė dviprasmiškomis formuluotėmis, kurios turėjo ir neužkliūti cenzoriui, ir įspėti skaitytojus. Birželio 21 d. *XX amžiaus* vedamajame rašoma: „Nuo birželio 15 dienos prasidėjo visiškai naujas etapas... Būtų didelė klaida, jeigu kas iš katalikų norėtų užmerkti akis ir iš gyvenamojo momento nepasidaryti reikiamų išvadų“. Ar čia reiškiamas pritarimas naujiems pokyčiams, ar įspėjama nepasitikėti saldžiais valdžios žodžiais? Ar pranešama, kad tikrai atėjo naujas etapas, deja – okupacijos?

Istorikai pažymi, kad visi laikraščiai, tarp jų ir *XX amžius* agitavo už kandidatus į Liaudies seimą, ragino skaitytojus dalyvauti rinkimuose. Valstybės saugumo departamento biuletenyje liepos 13 d. pranešama, kad „katalikų kolektyvas yra nusistatęs lojaliai laikytis esamajai santvarkai“. Manytina, kad vyriausiojo redaktoriaus Igno Skrupskelio pašalinimas iš pareigų liepos 8 d. ir jo areštas naktį iš liepos 11–12 d. būtų pagrindas suabejoti kolektyvo lojalumu ir saugumo pranešimo tikslumu. Tą pačią naktį buvo suimtas kitas redkolegijos narys – Pranas Dielininkaitis[70]. Skrupskelio likimas buvo nulemtas dar anksčiau. Ivinskis, kitas redkolegijos narys, o po Skrupskelio pašalinimo kartu su prof. Stasiu Kolupaila – vyriausias redaktorius, jau liepos 2 d. dienoraštyje rašė, kad Skrupskelis bus atstatydintas. Liepos 8 d. jis ir Kolupaila susitiko su Spaudos ir Draugijų vedėju Kežinaičiu, kuris, „be kitko pastebėjo, kad Skrupskelis nesistengė jų (t. y. nauj. vyr.) suprasti. Jis buvęs reakcionieriškas. Todėl tekę griebtis prieš jį griežtesnių priemonių“. Ivinskis ir Kolupaila tą pačią dieną susitiko su vidaus reikalų viceministru Aleksandru Guzevičiumi, kuris pareikalavo, kad „posakyje ‘masėse auga simpatijos Sov. Sąj.’ žodis ‘auga’ turėjo būti pakeistas ‘išaugo’“. Tos dienos *XX amžiaus* numeryje buvo išbraukti trys vedamieji. Spaudos prievartavimas buvo didesnis negu kartais aiškinama, veikimo laisvė labiau ribota. Nežinome, ar saugumo informatorius nesusigaudė, ar jam rūpėjo pranešti tai, ką manė partijos vadovus norint girdėti.

Kad ir koks būtų buvęs žmonių pasimetimas ir pataikavimas, greitai augo nusivylimas, įgijęs pagreitį po inkorporavimo į SSRS. Daugelio iliuzijos išnyko, įvyko pirmieji protestai. Būta smulkių vietos reikšmės protestų, antai Plungės įgulos kareiviai priešinosi pulko vėliavos pašalinimui. Tačiau kiti protestai, kaip rugpjūčio 14 d. įvykęs Lietuvos mokytojų suvažiavimas, kai tūkstančiai mokytojų spontaniškai ir demonstratyviai sugiedojo Lietuvos himną, sulaukė plataus atgarsio[71]. Žmogaus reakcija į Lietuvos inkorporaciją ir jo tolesnė elgsena tiksliau nurodo jo požiūrį į nepriklausomybės netekimą negu jo veiksmai pirmosiomis okupacijos dienomis.

Pirmoji okupacija turbūt yra skaudžiausia ir įsimintiniausia. Tai pirmasis susipažinimas su teroru ir nežabota savivale, kaimynų areštais, tautinių simbolių niekinimu, religijos persekiojimu, melo įsiviešpatavimu, prievartiniu veidmainiavimu. Po birželio trėmimų ir pasitraukiančių sovietų surengtų žudynių, komunistų valdžia buvo taip giliai ir nuosekliai nekenčiama, kad net pergyvenę trejus nacių okupacijos metus lietuviai laikė SSRS savo pagrindiniu priešu, naują bolševikų okupaciją – didžiąja grėsme. 1944 m. pavasarį tūkstančiai stojo į Vietinę rinktinę, kuri buvo telkiama Lietuvos teritorijai ginti, – savanorių buvo perteklius. Tą vasarą daugiau negu 60 000 žmonių, net šeimos su mažais vaikais, pasitraukė iš Lietuvos į Vokietiją, nes jie laikė naują sovietų okupaciją didesniu blogiu. Jaunimas išėjo į miškus. Gyventojų nuostatas iškalbingai atskleidžia reakcija į komunistų nutarimą 1945 m. vasarą, Lietuvos inkorporacijos į SSRS penkerių metinių proga pasiųsti Stalinui padėkos laišką su Lietuvos gyventojų parašais. Nepaisant valdžios pastangų, įvyko spontaniškas, beveik visuotinis boikotas[72].

Nors žmonėms įgriso Smetonos valdžios varžymai bei smulkmeniškas autoritarizmas, per tuos 20 laisvės metų savos valstybės kūrimas ir jos valdymas, patriotinis ir nacionalinis auklėjimas neliko be vaisių. Jei 1918 m. daugelis lietuvių, ko gero, didžioji dauguma negalėjo įsivaizduoti nepriklausomos Lietuvos, tai 1940–1941 m. jie negalėjo susitaikyti su Lietuva be nepriklausomybės. O nepriklausomybės nebuvo galima atgauti be Vokietijos įsikišimo. Jau pirmomis okupa-

[69] Kęstutis Skrupskelis, „Spauda 1940 metų vasarą“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2006, Nr. 3, p. 106.

[70] *Lietuva 1940–1990*, p. 80. Tiesiog netelpa į galvą, kodėl knygos autoriai (šį skyrių rašė Liudas Truska) pamini Skrupskelio pasitraukimą iš pareigų, bet ne jo areštą.

[71] Net praėjus beveik trisdešimt metų Antanas Venclova jautė poreikį savo atsiminimuose paaiškinti, kodėl mokytojai protestavo ir sugiedojo himną.

[72] Mindaugas Pocius, „Vieningas lietuvių tautos atsakas J. Stalinui“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1 (3), p. 115–120.

cijos dienomis pradėta laukti karo ir vokiečių. Birželio 21 d. Ivinskis rašo, kad „daug kas šiuo momentu vokiečių pergale (prieš britus ir prancūzus) net džiaugiasi. Sako, kad vokiečiai greičiau pradės karą su rusais ir išliuosuos iš bolševikų“. Birželio 30 d. jis pažymi daugelį manant, jog „vokiečių jungas būtų daug lengvesnis... Dar, tur būt, nebuvo nuo kryžiuočių laikų iki šiol, kad lietuviai norėtų vokiečių atėjimo. Dabar vokiečiai tiesiog laukiami“[73]. JAV ambasados Maskvoje 1941 m. kovo 28 d. pranešime Valstybės departamentui, kurį parengė Lietuvą aplankęs diplomatas, rašoma, kad pokalbis su lietuviu Kaune beveik visada prasideda nuo klausimų – kada, manai, prasidės karas, kas kalbama Maskvoje. Diplomatas teigia girdėjęs, kad jau gruodį Justas Paleckis buvo susipakavęs lagaminus, kad galėtų greičiau sprukti į Maskvą, ir esą tik Molotovo vizitas į Berlyną užkirtęs kelią karo veiksmams[74].

Drįsčiau teigti, kad 1940–1941 m. Lietuvos nepriklausomybė daugeliui žydų rūpėjo mažiau negu daugeliui lietuvių. Kaip ir lietuviai, jie suprato, kad neįmanoma Lietuvos atkurti be vokiečių intervencijos. Lietuviams tai buvo priimtina alternatyva, bet žydams vokiečių atėjimas reiškė pražūtį. Tai paaiškina draugiškumą Raudonajai armijai – kur ji, ten nėra Vėrmachto – ir vėlesnį palaikymą valdžios, atvėrusios jiems galimybių, kurių jie neturėjo nepriklausomybės metais, pašalinusios jų diskriminavimą. Itin daug dėmesio skiriama pirminei žydų reakcijai sutinkant sovietus. Tebesvarstoma, ar žydų reakcija į okupaciją buvo akį rėžianti išimtis, ar norma, kurios laikėsi ir kitų tautybių žmonės. Daugelis žydų istorikų neneigia, kad 1940 m. nemažai Lietuvos žydų, ypač jaunimas, entuziastingai sutiko įžygiuojančią Raudonąją armiją, laikydami rusų atėjimą mažesne blogybe negu vokiečių. Kitose Sovietų Sąjungos okupuotose žemėse, pavyzdžiui, Vakarų Baltarusijoje ir Vakarų Ukrainoje daugelis žydų galvojo panašiai[75]. Kiti istorikai, kaip Janas Grossas, abejoja, ar žydai itin draugiškai sutiko sovietus, ar su jais labiau kolaboravo[76]. Liudas Truska, daugiausiai rašęs šiuo klausimu, aiškina, kad žydų vaidmuo komparti-

joje ir sovietų valdžios viršūnėse yra gerokai pervertintas, o įtakingų lietuvių veikėjų ir organizacijų pataikavimas sovietams nutylimas[77]. Kad ir kiek būtų buvę to bendradarbiavimo, jis buvo labiau pastebimas ir labiau komentuojamas.

Lietuvių nepasitenkinimas žydų elgesiu išryškėjo greitai. Birželio 16 d. Ivinskis pastebėjo, kad žydų jaunimas sveikino kiekvieną pravažiuojančią mašiną, šaukė, rėkė, nors „senesnieji žydai nepritarė“. O birželio 30 d. jis rašė, kad laukiama vokiečių atėjimo, „o tada prasidėtų formalus žydų piovimas. Įniršimas ant žydų už jų akiplėšišką palankumą bolševikams, už jų internacionališkumą, pasidarymą nesukalbamais, yra didelis“. Tas tariamas nesukalbamumas buvo minimas tiek pat, kiek gėlės raudonarmiečiams. Esą žydai tyčiojosi iš lietuvių, teigdami, kad dabar valstybė yra mūsų, o ne jūsų; kad lietuviai turėjo nulipti nuo šaligatvio krašto ir leisti žydams ramiai praeiti; kad žydai skriaudė ūkininkus ir t. t. Neabejoju, kad būta tokių incidentų, kaip ir neabejoju, kad lietuvių pasakojimuose jų skaičius buvo gerokai padidintas[78].

Minimas žydų nesukalbamumas, bet didesnė bėda buvo tai, kad visai nebuvo kalbamasi. Jau ir taip dide-

Sugriauta Gaono sinagoga Vilniuje. 1944. Iliustracija iš knygos *Lietuva: praeitis, kultūra, dabartis* (1999)

[73] Dažnai cituoju Ivinskio dienoraštį, nes tai gana unikalus tų laikų dokumentas, kuriame reiškiamos mintys ir pasakojami įvykiai, kurie negalėjo būti skelbiami viešoje erdvėje. Vargu ar yra išlikęs kitas tokios apimties dienoraštis, bet tikiu, kad dar galima rasti laiškų, kitokių pasakojimų fragmentų, kurie papildytų žinias apie tų dienų įvykius.

[74] Nekompromisinė Molotovo laikysena ir griežti reikalavimai dėl įtakos Balkanuose turėjo kitą poveikį, būtent – paskatino Hitlerį galutinai nutarti pulti SSRS.

[75] Apie tai plačiai rašo Dovas Levinas knygoje *The Lesser of Two Evils*. Yehuda Baueris mini entuziastingą sovietų priėmimą Baltarusijoje ir Ukrainoje, plačiai paplitusį žydų bendravimą su sovietais, nurodydamas, kad tai lėmė ne tik nacių baimė, bet ir nepasitenkinimas juos diskriminavusia lenkų valdžia bei galimybė užimti anksčiau jiems neprieinamas pareigybes; Yehuda Bauer, *The Death of the Shtetl*, New Haven, 2009, p. 32–55.

[76] Jan Gross, *Neighbors*, Princeton, 2001, p. 155. Grossas irgi teigia, kad nežydai entuziastingai sutiko Vėrmachtą ir plačiai bendradarbiavo su naciais. Ankstesniame darbe Grossas rašė, kad Vakarų Baltarusijoje ir Ukrainoje visos tautinės mažumos draugiškai sutikusios Raudonąją armiją, ir atrodė, kad žydai buvo linkę bučiuoti tankus; Jan Gross, *Revolution from Abroad*, Princeton, 1998, p. 29, 32.

[77] Būdingas tekstas: Liudas Truska, „Lietuvių ir žydų santykių krizė (1940 m. birželis – 1941 m. birželis)“, in: *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje*, p. 69–100.

[78] Savo atsiminimuose Lietuvos žydas Harry's Gordonas rašo apie lietuvių pasitraukimą nuo šaligatvio, pridurdamas, kad anksčiau tai daryti turėjo žydai (Harry Gordon, *The Shadow of Death: The Holocaust in Lithuania*, Lexington, 2000, p. 16). Autoriaus prisiminimai dažnai iš piršto laužti, bet šį tą pasako apie tai, kaip tie metai prisimenami dabar. Gordonas tvirtina, kad komunistų valdžia Lietuvoje buvo antisemitinė ir antirusiška, sąmoningai KGB nedavė informacijos apie lietuvių jaunuolius, kurie rengėsi karo metu tapti partizanais ir padėti vokiečiams

lė bendruomenių izoliacija tik padidėjo. Apskritai vieni nežinojo, ką kiti galvoja, kodėl vienaip, o ne kitaip buvo elgiamasi, ko buvo siekiama, ko buvo baiminamasi. Lietuviai nepastebėjo ir niekas jiems nenurodė, kad žydų organizacijos nesveikino okupacinės valdžios, kad dar birželį už antisovietinę propagandą ir kitus nusižengimus buvo uždaryti du žydų laikraščiai, kad po kelių savaičių nutrauktas dvylikos žydiškų organizacijų veikimas[79]. Bendravimo nebuvimas buvo svarbus veiksnys, leidęs įsitvirtinti monolitiniam žydų įvaizdžiui. Dėl ryšių stokos žydai nežinojo, ką galvojo lietuviai, ko jie bijojo, kaip jie vertino žydų elgesį. Turtingų tėvų duktė Sara Ginaitė įstojo į komjaunimą, kad galėtų patekti į universitetą. „Aktyvia veikla nepasižymėjau – lankiau tik susirinkimus ir leidau laikraštį."[80] Jai ir jos aplinkai tai atrodo visiškai priimtinas elgesys, bet ne vienas lietuvis komjaunimo laikraščio leidimą pirmaisiais nuožmios okupacijos metais būtų laikęs kolaboravimu.

Griežta cenzūra, slaptų agentų šnipinėjimas, areštai dar labiau atitolino lietuvius nuo žydų bendruomenės. Viešoji erdvė buvo skirta propagandai, o ne klausimų svarstymui ar nesusipratimų šalinimui. Vis mažiau buvo pasitikima kaimynais, vis labiau užsisklendžiama patikimų žmonių rate. Atsirado platus laukas apkalboms ir antisemitinei propagandai. Buvo sunku kvestionuoti ar prieštarauti plintantiems ar įsiviešpatavusiems gandams, slapta platinamai medžiagai. Nebeveikė įprastos priemonės nesantarvei slopinti ir neaiškumams išsiaiškinti.

Radikaliai skyrėsi lietuvių ir žydų nuostatos bei lūkesčiai svarbiausiu dienos klausimu. Lietuviai laukė karo, kuris turėjo nešti jei ne laisvę, tai bent sovietinio teroro nutraukimą. Buvo rengiamasi sukilti, derinant veiksmus su vokiečiais, be kurių paramos sukilimas buvo pasmerktas greitam nuslopinimui. Kad ir kaip nukentėję, žydai nei laukė karo, nei puoselėjo Lietuvos išvadavimo viltis, kurias įgyvendinti buvo neįmanoma be vokiečių pergalės. Kiek žinau, žydai nedalyvavo rengiant sukilimą. Jei ir būtų buvę norinčiųjų prisidėti, lietuviai veikiausiai būtų laikę juos provokatoriais.

Prasidėjus karui išsiliejo nevaldomos aistros ir įsiviešpatavo anarchija. Per pirmąsias karo dienas buvo žudomi ne tik žydai, bet ir sovietų kolaborantais laikomi lietuviai, kaip poetas Vytautas Montvila ir skulptorius Vincas Grybas. Buvo susidorojama su nekaltais žmonėmis, suvedant asmenines sąskaitas. Reikėtų ištirti, ar yra kokia nors koreliacija tarp vietų, kur vyko trėmimai, veikė sukilėliai, buvo puolami žydai ir komunistų aktyvistai. Pirmajame *Į laisvę* numeryje buvo nurodoma, kad griežtai draudžiama patiems partizanams vykdyti teismą ar suvedinėti sąskaitas. Liepos 29 d. Šiaulių apygardos teismo prokuroras Matas Krygeris dar jautė poreikį rašyti Tauragės apskrities viršininkui, kad „nėra nė vieno miesto, miestelio, ar valsčiaus, kur patys lietuviai nesuimdinėtų lietuvių [...] daugelyje vietų suimtiesiems, nepadarius jokių kvotų, jau yra įvykdytos mirties bausmės"[81]. Tai buvo daroma vokiečiams neskatinant. Bet suimti lietuviai kartais surasdavo užtarėjų, žydai to nesulaukė, o naciai perėmė žydų likimą į savo rankas.

Nežinau, kiek prieškarinis antisemitizmas prisidėjo prie to, kad pačiomis pirmomis dienomis daugeliui atrodė, jog žydai perdėm draugiškai sutiko okupantus. Bet antižydiškos nuostatos nekilo *ex nihilo*; ankstesnis antisemitizmas darė savo. Per rinkimus į Liaudies seimą pagausėjo antižydiškų incidentų, plito antisemitiniai atsišaukimai[82]. Karo išvakarėse antisemitizmas buvo pasiekęs grėsmingą lygį. Bet tai buvo ne natūrali, prieš dešimtmetį pagreitį įgijusių procesų tąsa, o ypatingų sąlygų vaisius. Bolševikmetis sudarė šiltnamio sąlygas antisemitizmui augti[83]. Priešiškumas žydams ir abejingumas jų likimui išaugo tiek, kad Blynas galėjo dienoraštyje ramiai rašyti, jog rytoj Rokiškyje būsią sušaudyta 9000 žydų. Jis apie tai sužinojo iš apskrities viršininko, taigi lietuvio pareigūno. Bet niekas negali pateisinti žydų žudynių ir lietuvių dalyvavimo jose.

(p. 20)! Paaiškėja, kad į modernųjį lietuvių bei žydų folklorą pateko tas pats pasakojimas apie neišprususias sovietų karininkų žmonas, kurios nupirktus puošnius naktinius dėvėdavo pokyliuose, manydamos, kad tai balinės suknės.

[79] Kęstutis Skrupskelis, *op. cit.*, p. 112–113.

[80] Sara Ginaitė-Rubinsonienė, *Atminimo knyga*, Vilnius, 1999, p. 23.

[81] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. I, Vilnius, 1965, p. 87–88.

[82] Būtų naudinga išnagrinėti 1940–1941 m. pogrindžio atsišaukimus ir nustatyti, ar laikui bėgant jie tapo labiau antisemitiški.

[83] Verta pastebėti, kad Šiaurės Rytų Lenkijoje 1941 m. įvyko žydų žudynės, nors žydai nebuvo puolami 1939 m., kai įžygiavo sovietai. Poveikį veikiausiai turėjo okupacijos patirtis ir su valdžios nebuvimu susijusi anarchija.

SENELIO VYTAUTO PRISIMINIMAI

Tarp kūjo ir priekalo

Vytautas Vaitiekūnas

Baigęs Šeduvos progimnaziją, toliau mokslų tęsti 1938 m. rudenį buvau pasiųstas į Panevėžį ir pradėjau mokytis Vyrų gimnazijos penktoje klasėje. [...] Tais metais viename kambaryje gyvenau su gimnazijos ateitininkų kuopos pirmininku ir savo draugu Juozu Abromaičiu bei savo svainio Petro Balso broliu Napoleonu. Pastarasis mokėsi Amatų mokykloje ir buvo radikalus tautininkas, ir jam patiko kai kurios Hitlerio tautinės idėjos. Tuo metu Vokietija jau buvo įsivėlusi į karą beveik prieš visą Europą ir skynė pergalę po pergalės. Beklausydami tokių žinių susiginčijome, kas laimės šitą karą. Aš tvirtinau, kad Hitleris turi pralaimėti, nes kovoja prieš Kristaus Bažnyčią, kurios, Kristaus žodžiais tariant, negalės nugalėti nė pragaro vartai! Tuo laiku geriausias ir stipriausias buvo *Kunigaikščių alus*. Sutarėme, kad pralaimėjusysis visų kambario draugų gerovei nupirks 12 tokių butelių. Sovietmečiu Napoleoną trumpam sutikau Tauragės geležinkelio stotyje. Prisiminiau tas lažybas. Hitleris jau buvo pralaimėjęs karą ir nusižudęs. Norėjau pajuokauti apie tą alų, tačiau nebeišdrįsau. Mus supanti aplinka nebetiko juokams, o aš, laimingo atsitiktinumo dėka, buvau ką tik išvengęs NKVD arešto ir vykau ieškoti prieglobsčio pas pusbrolį, Pagramančio girininką Benjaminą Palucką. [...]

1938–1940 mokslo metai buvo politiškai labai audringi ir Lietuvai nelaimingi. Lietuva buvo priversta priimti lenkų ultimatumą ir su Vilniaus krašto okupante Lenkija užmegzti diplomatinius santykius. Lenkų gimnazijos auklėtinių elgesys lietuvaičių gimnazisčių atžvilgiu mieste pastebimai suįžūlėjo. Pavyzdžiui, prasilenkdami su lietuvaitėmis, rodydavo paniekos grimasą arba nusispjaudavo. Tačiau prasidėjus karui su Vokietija jų elgesyje arogancijos neliko nė pėdsako.

Vokiečiai Lenkiją užpuolė kartu su komunistine Rusija ir žaibiškai ją okupavo. Rusai Vilnių ir dalį Vilnijos krašto grąžino Lietuvai, bet už tai tuojau Lietuvoje dislokavo stiprias karines bazes. Visi kalbėjome, kad *Vilnius mūsų, bet mes jau rusų,* arba *Vilnius mūsų – Kaunas rusų!* Vietiniai rusai, didesnio turto neturintys žydai ir prokomunistiškai nusiteikę įvairūs valkatos aukštai pakėlė galvas. Gatvėse būdavo dažnai matyti tokių asmenų grupelių, kurios demonstratyviai garsiai kalbėdavo ir net šūkaudavo rusiškai. Kartais jie tai šen, tai ten iškeldavo raudonas vėliavas. Rusų karinės bazės jiems garantavo saugumą. Tokie dalykai mus, tuomet maždaug devyniolikmečius ar dvidešimtmečius jaunuolius, ne tik erzino, bet ir provokavo kaip nors pasipriešinti. Kartą Antanas Jasnauskas, Juozas Abromaitis ir aš iš Respublikos gatvės ėjome Katedros link, kur aš su Abromaičiu ir gyvenau. Pasukę į Sodų gatvę, pamatėme du garsiai rusiškai besiginčijančius asmenis. Antanas, kuris pats asmeniškai niekada nedrįsda-

VYTAUTAS VAITIEKŪNAS (g. 1921) – partizanas Šerkšna, Žaliosios rinktinės (Algimanto apygarda) informacijos skyriaus viršininkas, rinktinės vado pavaduotojas. 1946 m. susirgęs perėjo į pasyviąją rezistenciją, 1947 m. NKVD suimtas ir porą mėnesių tardytas Kauno saugumo kalėjime, perkėlimo metu Radviliškyje sugebėjo pabėgti ir iki 1955 m. slapstėsi. Po legalizacijos dirbo kasininku, remontininku, garo katilų kūriku, dėl partizaninės veiklos nuolat diskriminuotas ir persekiotas. Ir vėlesniais okupacijos metais dalyvavo jau taikioje pasipriešinimo veikloje, katalikų disidentų sąjūdyje, vertė teologinius tekstus iš vokiečių kalbos, su visa šeima platino pogrindinę literatūrą. 1991 m. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę pradėjo rašyti atsiminimus, visų pirma – anūkams, siekdamas tuometinėje situacijoje, ilgamečio sovietinio istorijos klastojimo fone padėti „geriau suprasti sovietinės Rusijos okupacijos laikotarpį“. Šiame *NŽ-A* numeryje publikuojami šių anksčiau neskelbtų atsiminimų fragmentai, apimantys 1940–1941 metus. Ateityje *NŽ-A* ketinama parengti rimtesnę ir platesnę publikaciją iš partizanų karo laikotarpio, – atsiminimus žmogaus, iš vidaus stebėjusio ir vertinusio tiek karą ir jo eigą, tiek jo akyse vykusius Lietuvos visuomenės pokyčius.

JONAS RIMKŪNAS (g. 1931) – Lietuvos partizanų (Žemaitijos būrio, veikusio Platelių miške) ryšininkas (1945–1946), suimtas, 1948 m. nuteistas, išsiųstas į kalėjimą ir tremtį. 1958 m. nelegaliai grįžo į Lietuvą, dirbo šaltkalviu (nuo 1963 m. legaliai, iki 1989 m. gamykloje *Ketus*). Vaikų Rolando ir Rimos paakintas, 2010 m. pradėjo paišyti savo gyvenimo atsiminimus, kurių fragmentus ir publikuojame.

vo kišti savo pirštų į ugnį, mėgdavo paskatinti tai daryti kitus. Taip padarė jis ir šį kartą, sakydamas, kad Lietuvoje turbūt nebėra tokių drąsuolių, kurie išdrįstų sudrausti štai tokius „gatvės ramybės drumstėjus“.

Jonas Rimkūnas. Pavasarį sėjau avižas. 2010. Popierius, pieštukas

Man su Juozuku tiek ir tereikėjo. Mes priėjome prie tų dviejų tipų ir paklausėme, kodėl jie taip garsiai rėkia ir dar nelietuviškai? Šie išdidžiai mūsų paklausė, ar šiandien esanti kokia „valdiška“ šventė, kad privalėtų lietuviškai kalbėti? Mes jiems atkirtome, kad Lietuvoje visos dienos esančios „valdiškos“. Jiems pradėjus šaukti, kad mes esame chuliganai, jiems abiem nuo galvų nutraukėme kepures ir nusviedėme į gatvės vidurį. Apsidairę pamatėme, kad mūsų „dvasios įkvėpėjas“ Antanėlis skuodžia tekinas į kitą pusę, Džonto gatvės link. Mes su Juozu nuėjome link Katedros gatvės. Kitą dieną Antanas tarp draugų šį nuotykį išpūtė ir dramatizavo, galbūt norėdamas mums įsiteikti, o savo pabėgimą užtušuoti. Maža to, Antanas – su pagrindu ar be jo – ėmė tvirtinti, kad tie mūsų „sudrausmintieji“ asmenys buvę žydeliai. Mes su Juozu to nebuvome pastebėję, tačiau jie šūkaliojo ne žydiškai, bet rusiškai.

Lietuvos žydai ir lenkai anuomet pagrįstai bijojo nacistinės Vokietijos, o Lietuvos tautininkai – labiau komunistinės Rusijos. Tačiau Bažnyčia ir krikščioniškoji lietuvių dauguma bijojo ir vienų, ir kitų, nes abi jos buvo ateistinės ir ypač aršiai kovojo prieš Katalikų Bažnyčią. Buvau ateitininkas iš idėjos. Labai domėjausi religine literatūra. Šeštoje klasėje jau buvome baigę nagrinėti Evangelijas ir skaitėme šv. Pauliaus laiškus. Jau anuomet mano religinio išprusimo laipsnis buvo toks, kad su gimnazijos kapelionu kanauninku Ruškiu tardavausi, ar kartais neturiu pašaukimo būti kunigu. Todėl man buvo labai lengva teisingai vertinti ano meto Lietuvą supančias ateistines diktatūras ir neįsipainioti jų pinklėse, nes tvirtai tikėjau, kad kova tarp gėrio ir blogio turi baigtis Kristaus pažadėta Bažnyčios pergale.

Per pirmąją sovietų Rusijos okupaciją

1940 m. birželio 15 d. Lietuvą okupavo sovietų Rusija. Tą pat dieną baigėsi ir mokslo metai. Pastaraisiais audringais metais mokslai nelindo man į galvą, todėl 1940 m. pavasarį baigiau šeštą klasę su matematikos pataisa. Toliau mokytis Panevėžyje man tapo ne tik nepatartina, bet ir pavojinga, nes buvau ne tik veiklus ateitininkas, bet ir Šaulių sąjungos Vyrų gimnazijos kuopos šaulys. [...]

Pasibaigus mokslo metams, su Juozu Abromaičiu Panevėžyje užtrukome dar porą dienų. Stebėjome susirūpinusius miesto gyventojus. Jau birželio 16 d. Ramygalos gatve į miesto centrą atriedėjo rusų tankas. Gatvė buvo tuštutėlė. Žmonių buvo matyti tik kai kur tarpuvartėse ir spoksančių pro uždarytus langus. Tanką su raudonomis gėlėmis pasitiko tik labai mažas rusiškai kalbančių žmonių būrelis.

Visą neramią vasarą praleidau Žilionyse, tėvų namuose. Visur buvo vykdoma komunistinė agitacija ir pilna arba dalinė žmonių turėto turto nacionalizacija. Ūkininkai, kurie turėjo daugiau negu 30 ha žemės, buvo paskelbti „buožėmis“, liaudies išnaudotojais ir žemės perteklius nacionalizuojamas. Iš mano tėvų buvo atimta 7 ha žemės. Buvo paruošti nauji Seimo rinkimai. Uždrausta bet kokia opozicija ir kritika. Balsuojant ant pasų arba asmens pažymėjimų buvo įspaudžiamas spaudas, kad balsavo už „liaudies Seimą“. Viskas jiems vyko labai „sklandžiai“, nes nebuvo jokio opozicijos kandidato. Ryškesni valstybės tarnautojai dingdavo naktimis nežinia kur.

Savo svainį Stasį Janušonį supažindinau su savo padėtimi Panevėžio gimnazijoje. Jis pritarė, kad man to-

Jonas Rimkūnas. Daug sykių vežiau maistą ir rūbus. 2010. Popierius, pieštukas

liau mokytis Panevėžyje yra nesaugu ir pasiūlė atvykti į Kauną, rasti darbą ir vakarinėje mokykloje baigti gimnazijos kursą. Sutikau su dideliu džiaugsmu ir Kaunan nuvykau po pataisos egzamino Panevėžio gimnazijoje.

Svainis Stasys turėjo butą Minties Rato 1a. Vieta labai graži, Žaliakalnyje, prie Ąžuolyno. Kaune jis mane įdarbino „Neries“ fabriko prekybos skyriuje sąskaitininku. Vakarais pradėjau lankyti Kauno Vakarinę vidurinę mokyklą.

Jonas Rimkūnas. Grūstės kapai. Čia paslapčia palaidotas mano brolis Stasys. 2010. Popierius, pieštukas

Tuo metu Lietuvoje jau buvo galima vietoje litų mokėti rusiškais rubliais. Stiprus litas buvo visiškai nuvertintas beverčio rublio atžvilgiu. Už vieną anuometinį bevertį rublį pirkėjas gaudavo prekių kaip už vieną litą ir 10 centų. Kauno gatvėse ir parduotuvėse būdavo pilna ne tik kariškių, bet ir civilių rusų. Juos būdavo lengva atpažinti iš neskoningos jų aprangos, barzdų ir plaukų. Daugelis jų būdavo su kuprinėmis, pagamintomis iš paprastų maišų. Jie pirkdavo viską, bet labiausiai maisto produktus ir audinius. Per keletą mėnesių Lietuva buvo apiplėšta tiesiogine prasme. Iš parduotuvių dingo visos vertingesnės prekės.

Tomis dienomis aš savo pirmą algą gavau dar litais. Mano praktiškai mąstanti sesuo Felicija tuojau mane perspėjo, kad juos visus turiu nedelsdamas išleisti, nes parduotuvėse tuojau nebebus ir tų menkų dalykų, kurie dar yra. Kiek atsimenu, buvau gavęs 170 litų algos. Juos jai ir atidaviau, kad ji paieškotų kokios nors medžiagos mano kostiumui, nes iki tol vis dar nešiojau gimnazisto uniformą. Gerai pabėgiojusi po Kauno parduotuves, ji vis dėlto dar rado šviesiai pilkos medžiagos gabalą mano kostiumui. Už kitą algą aš pasisiūdinau pirmąjį kostiumą savo gyvenime!

Vėliau, kai nebebuvo ką okupantams plėšti, litas buvo išimtas iš apyvartos. Liko rublis ir visai kitos kainos. [...]

Man dirbant „Neries“ fabrike, jo savininkas ir direktorius Maksas Gamza, nors ir žydų tautybės, komunistinės valdžios jau buvo suimtas, o fabrikas nacionalizuotas. Naujuoju direktoriumi buvo paskirtas to fabriko darbininkas Silvestras Runča. Maždaug iš 400 darbininkų tik jis vienas jau nuo seniau turėjo komunistų partijos bilietą. Svainis Stasys, prieš tai dirbęs fabriko vyriausiuoju ekonomistu, buvo paskirtas jo pavaduotoju ūkio reikalams. Fabriko prekybos skyrius, kur aš dirbau, buvo administracinio pastato priekyje esančioje patalpoje, nuo lankytojų atitvertoje neaukšta pertvara. Iš jos tolesnės durys vedė į administracinį skyrių, o netoli mano stalo esančios stiklinės durys – į direktoriaus kabinetą. Direktoriaus kabinete dažnai nebūdavo. Kai ten suskambėdavo telefonas, mano skyriaus vedėjas arba aš nuėję pakeldavome ragelį ir pasakydavome, kad „šiuo metu draugas direktorius išvykęs“.

Atsitiko, kad vieną kartą, pakėlęs direktoriaus ragelį, nespėjau pirmas pasakyti įprastos frazės, kad draugo direktoriaus šiuo metu nėra. Iš karto išgirdau sakant: „Sveikas, draugas direktoriau! Čia iš Saugumo komiteto jūsų kaimynystėje. Prašome parinkti žinias apie jūsų darbuotoją Vaitiekūną“. Stojo trumpa pauzė. Aš tyliu net kvapą užgniaužęs. Toliau girdžiu: „Alio! Ar ten direktorius?“ Ir po tų žodžių nutrūko ryšys. Reikalas tapo labai aiškus. Fabrike tokią pavardę turėjau tik aš vienas. Kai apie tai papasakojau savo svainiui Stasiui, jis nusprendė, kad turiu tuojau „susirgti“, paprašyti atleidžiamas iš darbo ir grįžti į Žilionis. Ir man pačiam atrodė, kad kitos išeities nėra.

Taigi po „debiuto“ Kaune vėl atsiradau gimtajame kaime. Grįžau praturtėjęs nauju ir labai gražiu kostiumu, kuris neilgai teišbuvo gražus. Buvo jau žiema, kai didesnių darbų kaime nėra. Sugalvojau aplankyti seserį Bronę ir svainį ltn. Petrą Balsą. Tuo metu jie gyveno Rokiškyje, nes sovietai iš Pajuostės ten buvo perkėlę jo karinį dalinį. Nepaprastai didelį įspūdį paliko nuostabiai graži gotiško stiliaus bažnyčia. Besistebėdamas

Jonas Rimkūnas. Išvežami mokytojai iš Plinkšių dvaro. 2010. Popierius, pieštukas

bažnyčios grožybėmis, susipažinau su moterimi, kuri pasirodė besanti tuo metu labai garsaus kunigo, vėliau tapusio lietuvių tautos ir Bažnyčios kankiniu, Alfonso Lipniūno sesuo. [...]

1941 metų birželis: siaubo ir džiaugsmo akimirkos

Pagaliau išaušo pavasaris. Kadangi beveik visi Žilionių kaimo ūkininkai turėjo apie 37 ha žemės, tai iš jų buvo atimta dalis žemės ir po pusę gyvenamosios tro-

Jonas Rimkūnas. Šerkšnės upelis. Mes vaikai gaudėm žuvis ir vėžius. 2010. Popierius, pieštukas

bos, kurią turėjo užleisti sovietų paskirtam naujakuriui. Jie visi, taip netikėtai praturtėję, labai gyrė naująją sovietų valdžią ir buvo jai ištikimi. Tik mūsų žemės „naujakuris“ neapsigyveno mūsų troboje, nes netoliese turėjo savo namus. Buvo neramios dienos. Nuolat pasiekdavo žinios, kad patriotiška veikla pasižymėję žmonės naktimis areštuojami ir kažkur dingsta. Visa spauda buvo suvalstybinta ir griežtai kontroliuojama. Niekas nebetikėjo tuo, ką ji rašė. Nors Šiauliuose ir Panevėžyje buvo kariniai aerodromai, bet bolševikams jų nebepakako. Net prie Šeduvos esančiame Pavartyčių kaime jie pradėjo statyti naują aerodromą, o Panevėžio Pajuostės aerodromą – plėsti. Nors spaudoje nuolat buvo rašoma, kad jų santykiai su Vokietija esantys kuo geriausi, tačiau aerodromų statyba ir bolševikų karo pajėgų telkimas prie vakarinės Lietuvos ir Vokietijos sienos rodė ką kita. Patriotiškiau nusiteikusieji ramindavo nusiminusius ir įbaugintus žmones, tvirtindami, kad vokiečiai taip pat mato bolševikų pasiruošimus karui. Todėl vokiečių karas su rusais prasidėsiąs labai greitai, Lietuva padėsianti vokiečiams ir atstatysianti savo nepriklausomybę. Tuo metu kaip tik pasklido gandas, kad Vilniaus krašte, Šalčininkų rajone gyvenąs nuostabus berniukas, kuris visiems teisingai išpranašaująs jų ateitį. Šeduvoje gyveno religinga mano motinos jauniausioji teta Elizabeta Eidžiūnienė. Ji sužinojo apytikslį to berniuko adresą ir su savo drauge ten apsilankė. Vieną kartą, jau vėlyvą pavasarį, mano mama man ėmė pasakoti, ką ji sužinojusi iš ten apsilankiusios tetos Elizabetos. Tas Vilniaus „vaikinas“, girdi, išpranašavęs ne tik jos, bet ir Lietuvos ateitį. Dabar Lietuvoje bolševikai išbūsią tik vienerius metus ir 8 dienas, tačiau po kiek laiko vėl sugrįšią ir išbūsią labai ilgai. Ta pranašystė man pasirodė visiškai neįtikėtina dėl jos nepaprasto „tikslumo“. Ypač juoką man kėlė tos 8 dienos! Aš mamai tuojau paaiškinau, kad pranašystė esanti labai jau „skysta“. Jeigu, sakau, vokiečiai puls bolševikus po vienerių metų ir 8 dienų, tai jie galbūt galės išlaisvinti tik Lietuvos vakarinę dalį. Kol jie nužygiuos iki rytinių Lietuvos sienų, turės praeiti dar keletas dienų. Jei „pranašas“ klysta vienoj vietoj, gali klysti ir visur.

Tomis dienomis iš valsčiaus valdybos gavome paliepimą nedelsiant su arkliu ir vežimu vykti darbams į Pajuostės aerodromą. Kadangi namie buvau mažiausiai naudingas, ten pasiuntė mane. Nuvykęs Panevėžin pirmiausia sustojau pas buvusią buto šeimininkę ponią Kiršienę, Varnaičių g. 4, kur sužinojau, kad pas ją manęs ieškojo Panevėžio milicija. Todėl, palikęs ten savo arklį su vežimu, tuojau grįžau namo traukiniu. Vietoj manęs dirbti aerodoman nuvyko brolis Jonas.

Tuo metu jau buvo birželio vidurys. Sekmadienį po Devintinių šventės, plačiai pasklido baisi žinia, kad naktimis namus apsupa enkavedistai su milicija ir visus rastus žmones išveža į Sibirą. Nepaliekami nei senukai, nei moterys su ką tik gimusiais kūdikiais. Geležinkelio stotyse stovintys tušti prekiniai vagonai dabar prikimšti įvairiausio amžiaus žmonių. Netrukus įsitikinome, kad toks masinis žmonių trėmimas į Sibirą prasidėjo birželio 14-osios naktį!

Nuo šios dienos aš ir visi, kurie buvome kiek jaunesni, naktimis miegodavome krūmuose. Tais metais birželis buvo labai šiltas ir sausas. Tėvas tuomet jau buvo

Jonas Rimkūnas. Čia ta bažnyčia, kur aš priėmiau Krikštą ir Komuniją. 2010. Popierius, pieštukas

ligonis. Jis nutarė nepalikti namų nė naktimis. Motina, aišku, likdavo namuose kartu su juo.

Taip neramiai praėjo visa savaitė. Vėl atėjo sekmadienis. Iš ryto, kaip ir kasdien, nuvežiau ūkyje primelž-

tą pieną į pieno surinkimo punktą. Važiuodamas atgal susitikau su broliu Jonu, grįžtančiu iš Panevėžio anksčiau nustatyto termino. Susijaudinęs jis pradėjo man pasakoti, kad grįžtąs anksčiau todėl, kad nemabino mane ir susijaudinęs tarė: „Vytuk, tikrai vokiečiai paskelbė Rusijai karą! Šlovė Viešpačiui Dievui!!!“ Taip mus apsikabinusius ir besidžiaugiančius užtiko dėdės seklyčioje gyvenanti ir dalį jo nuosavybės paveldėjusi komunistinės valdžios paskirto naujakurio žmona. Nieko nepasakiusi ji tuojau dingo iš kambario. Netrukus pamatėme, kad ji išėjo iš namų ir nuskubėjo Šeduvos link.

Jonas Rimkūnas. Mano arešto diena Kūčių vakarą. 2010. Popierius, pieštukas

žai žmonių, kartu dirbusių aerodrome, paskutinę darbo dieną patyliukais išlakstę kas kur. Visi kalbėję, kad vokiečiai tuojau pulsią rusus. Todėl jis su Panevėžyje gyvenančiu svainio Stasio Janušonio broliu Mykolu iš vakaro išgėręs likusį butelį „velnio ašarų“ ir apie vidurnaktį išvažiavęs namo. Dienai brėkštant, kai jau buvo pravažiavęs Berčiūnų miškelį, Pajuostės pusėje išgirdęs stiprius sproginėjimus ir lėktuvų ūžesį. Labai panašu, kad tikrai prasidėjęs karas.

Vos išgirdęs tokią brolio kalbą, tuojau prisiminiau mano išjuoktą Vilniaus „berniuko“ pranašystę ir sumečiau, kad šiandien kaip tik sueina vieneri metai ir septynios dienos, kai mes esame okupuoti. Nutariau tuojau pasiklausyti radijo žinių. Mes turėjome senovišką radijo aparatą, tačiau dėl nusilpusių elementų jis nebeveikė. Todėl nedelsdamas nukulniavau pas dėdę Pranciškų Vaitiekūną į Žilionių sodžių. Jo aparatas dar gerai veikė. Suradau vokiečių Karaliaučiaus radijo stotį. Išgirdau tik pranešimo pabaigą, kur visi buvo raginami sukilti prieš komunistų ir išdavikų žydų valdžią. Susijaudinęs pasakiau šalia sėdinčiam dėdei, kad tikrai prasidėjo karas ir girdėtus žodžius jam išverčiau lietuviškai. Dėdė nenorėjo patikėti. Jis man pastebėjo, kad aš netiksliai būsiu supratęs vokiškai. Mokyklose dabar, esą, taip griežtai kaip prie caro nebemoko. Anuomet, girdi, rusiškai reikėdavę mokėti kaip poterius.

Dėdei Pranciškui taip skeptiškai besamprotaujant, ta pati radijo stotis pradėjo sakyti, matyt, tą patį atsišaukimą rusiškai. Jis nutilo mane mokęs ir pradėjo klausyti susikaupęs. Netrukus pamačiau, kad nušvito jo veidas ir akyse pasirodė džiaugsmo ašaros. Jis apka-

Aš taip pat buvau numatęs eiti Šeduvos bažnyčion sekmadienio pamaldoms, tačiau dabar tai jau buvo pavojinga visiems jauniems vyrams, nes rusai, be abejo, skelbs visuotinę mobilizaciją ir gaudys juos į savo „Raudonąją armiją“. Todėl nedelsdamas grįžau namo ir visus nudžiuginau su taip ilgesingai laukto karo pradžia. Karo pradžia pavergtajam visuomet yra džiugi žinia, tačiau pavergėjui ir su jais susidėjusiems tautos išdavikams bei jų bendradarbiams – pavojaus ir nelaimės signalas. Karo pradžia, aišku, buvo baisi žinia niekuo dėtai ir gausiai Lietuvos žydų bendruomenei. Visam pasauliui jau buvo žinoma, kaip Hitlerio rasistai elgiasi su žydų bendruomenėmis. Mums, lietuviams, tomis dienomis dar nebuvo aišku, kaip vokiečiai su jais elgsis Lietuvoje, tačiau tikėjomės, kad jie atsižvelgs į draugišką Lietuvos laikyseną ir netrukdys mums atstatyti Nepriklausomybę. Todėl buvom pasiryžę jiems padėti kovoti prieš bendrą jų ir mūsų priešą – komunizmą.

Lubickiukai buvo mano artimiausi draugai kaime. Su gerąja žinia nuskubėjau pas juos. Jie neturėjo radijo aparato, tačiau jį turėjo jų kaimynas ir giminaitis Stasys Gvalda, kurio sodyba buvo nuošalioje vietoje. Svetimų žmonių atvykimą buvo galima pastebėti iš tolo,

Jonas Rimkūnas. Partizanai maudydavosi, o aš eidavau sargybą. 2010. Popierius, pieštukas

taigi ten jautėmės saugiai ir niekieno netrukdomi klausėmės radijo žinių.

Pirmadienį, birželio 23-ąją, Kauno radiofonas pranešė, kad Kauno miestas ir radiofonas yra lietuvių suki-

lėlių užimtas. Po pranešimų visą laiką radijas perdavė tik patriotines ir harmonizuotas lietuvių liaudies dainas. Nuo radijo beveik neatsitraukdavome. Darydavome tik neilgas pertraukėles radijo elementams „pailsėti“. Antradienį, birželio 24-ąją, per radiją pranešė, kad į Kauno radiofoną atvyko vokiečių karininkas ir tuojau perskaitys trumpą pareiškimą vokiškai. Kadangi vokiškai mokėjau neblogai, atidžiai išklausiau tą pareiškimą. Nežiūrint džiugios mūsų nuotaikos, tas pareiškimas mano ausyse nuskambėjo nelabai maloniai. Jo pradžią dažnai esu kartojęs savo artimiesiems, todėl gerai įsiminiau. Ji skambėjo taip: *Hier spricht Leutnant... Hiermit bestätige ich, daß die alte Hansastadt und Landessender Kauen von den Truppen der deutschen Wehrmacht genommen ist...* („Čia kalba leitenantas [pamini savo pavardę ir karinį dalinį]. Šiuomi aš patvirtinu, kad senasis Hanzos miestas Kaunas ir krašto radiofonas yra užimtas vokiečių kariuomenės dalinių...). Taigi Kaunas yra ne Lietuvos, ne šiaip sau koks miestas, bet senosios Šiaurės Vokietijos miestų sąjungos – Hanzos miestas!!! Tuo tarpu mes jau antra diena iš to paties radiofono žinojome, kad Kauno sukilėliai jį užėmė vakar, birželio 23 d.! Tuomet pagalvojau, kad toks pareiškimas galbūt tik menkai išprususio kariškio išsišokimas. Tačiau vėlesni įvykiai parodė, kad tai nebuvo išsišokimas.

Jonas Rimkūnas. Numestas brolis Vytautas ir jo bendražygiai Alsėdžiuose. 2010. Popierius, pieštukas

Trečiadienį, birželio 25-ąją, Kaunas buvo visiškai perimtas vokiečių. Šeduvoje – kapų tyla. Atrodė, sovietų valdžios pareigūnai pasislėpė arba bėga rytų kryptimi. Paskelbtos vyrų mobilizacijos niekas nevykdė. Su eigulio Rumčiko vyriausiuoju sūnumi Mykolu sužinojome, kad Baisogalos geležinkelio stotyje bolševikai paliko be priežiūros nemažai sunkvežimių, o patys kažkur dingo. Mykolas buvo kariuomenėje tarnavęs šarvuočių dalinyje. Vadinasi, mokėjo mašiną vairuoti. Sutarėme nuvykti ten dviračiais ir pabandyti bent vieną sunkvežimį parsivaryti Lietuvos naudai. Nei pakeliui, nei Baisogalos geležinkelio stotyje nesutikome nei rusų, nei civilių. Ar jie buvo pabėgę ir viską palikę, ar tik pasislėpę tykojo mūsų? Vis tiek išdrįsome pabandyti vieną sunkvežimį pagrobti. Tačiau mašinose užvedimo raktelių nebuvo. Jos buvo paliktos tokios būklės, kad mums nepavyko jų užvesti.

Ketvirtadienį, birželio 26-ąją, sužinojau, kad Šeduvą jau valdo sukilėliai – baltaraiščiai (per radiją buvo skelbta, kad ginkluoti sukilėliai turi turėti ant rankos baltus raiščius), tačiau geležinkelio stotyje dar yra likęs kinietiškos išvaizdos sovietų kareivių būrelis, kuris galįs bandyti susprogdinti stotį ir ten esančius grūdų sandėlius. Jų vedėju tuomet dar dirbo kpt. Izidoriaus Pucevičiaus (vėliau tapusio partizanų Žaliosios rinktinės vadu) draugas Jonas Laurinaitis. Sužinojome, kad jis nori apsaugoti tuos objektus, turi subūręs būrelį baltaraiščių sukilėlių, bet jam reikią pagalbos. Ypač ginklų. Žilionių vyrai nutarė mane pasiųsti žvalgybon ir išsiaiškinti ten susiklosčiusią padėtį. Kadangi neturėjau jokio ginklo, tai eigulys Rumčikas man paskolino savo asmeninį pistoletą. Nuvykęs prie stoties sandėlių, radau vedėją Laurinaitį ir kokių 15–18 jo surinktų sukilėlių. Jie turėjo dvi rankines granatas (mediniais kotais), – kurios tiko tik pagąsdinti, nes neturėjo sprogdiklių, – ir kelis medžioklinius šautuvus. Kitoje stoties pusėje, prie geležinkelio vandens bokšto, mūsų žvalgybos duomenimis, buvo įsitvirtinęs azijietiškos išvaizdos sovietų kareivių būrys. Turėjome žinių, kad Baisogalos geležinkelio stotį jau yra užėmę vokiečiai. Netrukus iš tos pusės pastebėjome stoties pusėn grįžtantį sovietų žvalgą. Norėdamas pasiekti savo dalinį prie vandens bokšto, jis būtinai turėjo praeiti pro mūsų surengtą pasalą. Kai pakankamai prisiartino, du mūsų vyrai su rankose iškeltomis granatomis (be sprogdiklių!) stai-

Jonas Rimkūnas. Partizanų ryšininkė atėjo pas mane. 2010. Popierius, pieštukas

giai jam pastojo kelią ir rusiškai paliepė iškelti rankas. Kareivėlis buvo jaunas ir simpatiško veido ruselis. Visi jo turimi ginklai kaipmat tapo mūsų nuosavybe. Tardomas prisipažino buvęs pasiųstas žvalgybon. Grįžtąs

Jonas Rimkūnas. Rusų kareivis ganė arklius, o tėtis liepdavo nunešti valgyti. 2010. Popierius, pieštukas

iš žvalgybos todėl, kad Baisogalos pusėje pastebėjęs vokiečių šarvuotį. Laurinaičiui ir mums visiems buvo gaila nekalto kareivėlio. Todėl jam paaiškinome, kad jis nebegali be ginklų grįžti į savo dalinį, nes ten būsiąs nubaustas mirtimi. Jis turįs nusiplėšti kareivio antpečius ir bandyti eiti į Rusiją rytų kryptimi, o sulaikytas – aiškinti, kad priverstinai dirbęs darbininku kokiame nors aerodrome. Jis pats tuojau nusiplėšė antpečius ir mes jį paleidome.

Netrukus ir mes pastebėjome lauko keleliu link mūsų atvažiuojantį vokiečių šarvuotį. Buvo pavojus, kad vokiečiams priartėjus, kitoje stoties pusėje įsitvirtinę sovietų kariai gali juos apšaudyti, o vokiečiai mus, įsitvirtinusius netoli jų, gali palaikyti jų sąjungininkais. Aš buvau ten vienintelis šiek tiek mokantis vokiškai. Todėl Laurinaitis man ant rankovės užrišo baltą raištį, o į ranką padavė baltą nosinę ir pasiuntė mane eiti pasitikti vokiečių šarvuočio.

Vokiečiai mane tuojau pastebėjo, jų šarvuotis sustojo ir aiškiai ėmė manęs laukti. Man prisiartinus, mane pasitiko vienas šarvuočio įgulos narys. Jam prisistačiau, kad esu Lietuvos sukilėlių grupės pasiuntinys. Mano draugų grupė esanti kairėje geležinkelio stoties pusėje, tačiau jos dešinėje, prie vandens bokšto, yra įsitvirtinęs sovietų karių dalinys. Pabaigoje dar pridėjau, kad Šeduvos miestelyje taip pat nebėra sovietų kareivių. Man pabaigus kalbėti, kitas kariškis, sėdintis šarvuotyje su ausinėmis ant galvos, užmezgė radijo ryšį ir, matyt, pakalbėjo su savo dalinio vadu. Baigęs kalbėti pradėjo mane klausinėti: kokio dydžio tas rusų dalinys, kaip jis ginkluotas, ar jie turi prieštankinį ginklą. Į daugelį jo klausimų aš negalėjau atsakyti. Tada jis liepė man atsistoti ant šarvuočio pakojo ir kartu įvažiavome į pagrindinį vieškelį Baisogala – Šeduva. Privažiavęs geležinkelį sustojo pervažoje.

Dabar padėtis pasikeitė. Tiesiojoje linijoje tarp šarvuočio ir sovietų dalinio atsidūrė mano draugai ir prie stoties esantys pastatai. Sovietų kariai paleido keletą šūvių į šarvuotį. Vokiečiai tuojau nukreipė ta kryptimi šarvuočio pabūklą. Pradėjau jiems karštai aiškinti, kad ugnies linijoje atsidūrė mano draugai. Supratau, kad jie manimi ne visai pasitiki. Jie įsakė man lydėti jų šarvuotį iki mano „draugų“. Kai iki jų privažiavome, pasirodė, kad ne visi mūsiškiai turėjo baltus raiščius ant rankovių. Daugelis jų buvo ginkluoti tik medžioklinias šautuvais, neskaitant iš rusų kareivio atimtų ginklų. Vokiečiai visus juos iškratė ir iš visų atėmė visus ginklus. Nekratė tik manęs. Todėl vėliau galėjau eiguliui Rumčikui grąžinti jo pistoletą. Vokiečiams benuginkluojant mūsiškius, ant dviračio su dėdės geriausiu medžiokliniu šautuvu atskubėjo ir mano pusbrolis Petras Vaitiekūnas. Šautuvą atėmė ir iš jo...

Po to vokiečiai liepė visiems išsiskirstyti ir, paleidę keletą šūvių iš pabūklo užsimaskavusių sovietų link, atsitraukė ta pačia kryptimi kaip buvo atvykę. Vėliau jie grįžo su pastiprinimu, sunaikino tą sovietų dalinį ir užėmė Šeduvą, kuri jau buvo mūsų sukilėlių užimta. Aš ten nebedalyvavau. Grįžau namo su „nuginkluotu“ pusbroliu ir girdėjau, kaip dėdė jį barė už šautuvo praradimą.

Dėdės Pranciškaus sodyba buvo Žilionių sodžiaus viduryje, prie pat vieškelio. Jie turėjo nedidelį, bet labai piktą rudą šunį. Jis dažnai būdavo palaidas ir aplodavo kiekvieną praeivį. Jo vardas buvo Hitleris. Nežinia,

Jonas Rimkūnas. Pasislėpusiems rusų kariams teko nunešti valgyti. 2010. Popierius, pieštukas

kas jį sugalvojo, tačiau jo vardą žinojo visas kaimas ir iki šiol jis niekam neužkliūdavo. Tačiau dabar, kai Šeduvoje pasirodė vokiečiai, išsigandusi dėdienė pradėjo visų prašinėti, kad kas nors nušautų jos tą šunį. Ta-

čiau nebuvo kam. Pusbrolis Petras tėvo medžioklinį šautuvą prarado, nuvykęs prie stoties maisto sandėlių, o mūsų tėvas savąjį paslėpė, kad vokiečiai neatimtų. Nors ir nebuvo kam šuns nušauti, bet jis dingo. Matyt, prigirdė.

Lietuviai vokiečių kariuomenę sutiko labai draugiškai. Vokiečių kariai Lietuvoje iš pradžių taip pat elgėsi taip, kaip elgiamasi draugiškoje šalyje. Kauno radijas jau savaitės pradžioje buvo pranešęs, kad yra sudaryta Laikinoji Juozo Ambrazevičiaus Lietuvos vyriausybė. Ji paskelbė atsišaukimą į tautą, kurioje pasmerkiama bolševikinė okupacija ir komunistinė sistema, dėkojama Vokietijai už išvadavimą, išreiškiama pagarba žuvusiems saviesiems kovotojams, atstatomos iki okupacijos veikusios valstybinės įstaigos ir visi išlikę jų tarnautojai kviečiami grįžti ir užimti turėtas pareigas.

Mano pusbrolio Adolfo Plungės žmona Sofija karo pradžioje dar tebesėdėjo Panevėžio kalėjime. Buvo apkaltinta antisovietine veikla, nes kažkokiame pobūvyje uždainavo tuo metu labai populiarią dainelę: *Kompartija – komjaunimas / penki šimtai apsiavimas.* (Ta dainele buvo šaipomasi iš komunistų atnešto „rojaus“: Lietuvoje toks *apsiavimas* kainavo apie 12 litų.) Todėl sužinojęs, kad vokiečiai jau užėmė Panevėžį, Adolfas paprašė manęs skubiai vykti į Panevėžio kalėjimą ir sužinoti Sofijos likimą.

Išvykau dviračiu. Jokių kitų transporto priemonių nebuvo. Kelio 48 – kilometrai. Kelias tuščias. Visi žmonės tūno namuose. Turiu kišenėje baltą sukilėlio raištį. Jei jį užsirišiu ant rankovės ir pakeliui sutiksiu vokiečius, mano asmens ir dviračio saugumas – garantuotas. Pamatyti vokiečius tikėjausi tik Panevėžyje, tačiau pakeliui galėjau sutikti į Rusiją nespėjusių pasitraukti ginkluotų komunistų. Tuomet mano baltas raištis būtų man pražūtingas. Todėl nutariau jį palikti kišenėje.

Panevėžyje sužinojau, kad politiniai kaliniai dar pirmą karo dieną buvo išvežti į Rusijos gilumą. Pernakvojęs pas buvusią savo šeimininkę ponią Kiršienę, kitą dieną nutariau ne namo grįžti, bet vykti Kaunan aplankyti svainio Stasio ir sesers Felicijos. Pirmąją kelionės dieną nuvažiavau tik iki Cinkiškio sankryžos. Plentas buvo taip pat tuščias, jokio eismo. Nejauku. Tarsi keliautum per kažkokią mirusiųjų karalystę. Pradėjo kristi dulksna, ėmė drebėti nuvargusios mano kinkos. Užsukau į netoli sankryžos esančią sodybą ir paprašiau jos šeimininkų leisti pernakvoti. Dviratį pasistačiau kamaroje prie kažkokio maišo. Rytą tęsiau kelionę. Dulksna palengva liovėsi. Nors jaučiausi pailsėjęs, tačiau dviratį vos galėjau minti. Patikrinęs pamačiau, kad visa grandinė apsitraukusi rūdimis. Vadinasi, visą naktį šlapias dviratis buvo atremtas į druskos maišą!

Sunkiai pasiekiau Kauną ir dar sunkiau užkopiau į Žaliakalnį, kur gyveno Stasys su Felicija. Ten mano vargai baigėsi, nes visus radau gyvus, sveikus ir pakilios dvasios. Stasys su draugais taip pat buvo sukilėliai. Jie dalyvavo užimant radijo stotį ir išlaisvinant Kauną. Buvo pasakojami ir pavojingi, ir komiški pirmųjų karo dienų pergyvenimai. Gaila, kad anuomet dar nebuvo galimybės tuos pasakojimus įrašyti į garsajuostę ir jie išdilo iš atminties. Tuo metu apie kito mano svainio Petro Balso likimą dar nieko nežinojome.

Kitą dieną, eidamas Vytauto prospektu, netikėtai sutikau Panevėžio ateitininkų dvasios vadą kunigą Alfonsą Sušinską. Vos pažinau. Buvo labai sulysęs ir mažai bepanašus į žmogų. Pasaulietiški rūbai ant jo kabojo kaip ant pagalio. Papasakojo, kad pastaruoju metu draugo išduotas sėdėjo Kauno Saugumo kalėjime. Išgirdę bombarduojant Kauno aerodromą, jie supratę, kad prasidėjo karas. Nerukus pastebėję, kad dingo kalėjimo sargai. Vienos kameros kalinius kažkas išleidęs ar jiems kažkaip pavykę išlaužti duris. Paskui jie padėję išsilaisvinti ir kitų kamerų kaliniams. Šiuo metu jis prisiglaudęs pas savo kitą draugą ir dėvįs jo rūbus, nes savų nebeturįs.

Šis susitikimas ir pokalbis su iškankintu mylimu kunigu paskatino mane kitą dieną įsiregistruoti į Kauno Savisaugos karių batalioną. Registracija vyko viename Laisvės alėjoje esančio namo antrame aukšte. Mane įregistravusio leitenanto paklausiau, kokios esančios perspektyvos Laikinajai Lietuvos vyriausybei sėkmingai bendradarbiauti su karine vokiečių valdžia. Jis man gana atvirai paaiškino, kad su kariškiais bendradarbiauti mūsų Vyriausybei yra nesunku, tačiau jos santykiai su Berlynu esantys labai neaiškūs.

Išėjęs kieman pamačiau ten būrelį žydų, kurie valė aviacinės bombos sugriauto mūrinio pastato griuvėsius. Jie dirbo stropiai ir suprakaitavę. Juos saugojo ginkluotas vokiečių karys. Be jo ten buvo dar vienas civiliais rūbais vilkįs asmuo, galbūt irgi žydų prižiūrėtojas. Jis sukiojosi tarp žydų ir, visai nekreipdamas dėmesio kaip jie dirba, storoku elektros kabelio gabalu mušė juos per galvą, pečius ar juosmenį, šaukdamas: *Greičiau, greičiau, schneller, schneller!* Atrodė, kad siautėja proto netekęs žvėris plėšrūnas. Pažvelgiau į vokietį. Jis stovėjo pusiau nusisukęs ir atrodė, kad apžiūrinėja savo batus, – galbūt bjaurisi tuo, kas daroma su jo saugomais žydais, bet nedrįsta sadisto sudrausti. Pasidarė man bloga. Išėjau į Laisvės alėją atsikvėpti. Ten sutikau kelias žydų grupeles. Visi jie ėjo tik važiuojamąja alėjos dalimi. Ant jų krūtinių ir nugarų buvo prisiūtos geltonos Dovydo žvaigždės. Grįžau pas mane registravusį leitenantą ir paprašiau išbraukti mane iš sąrašo. Svainis Stasys pritarė mano apsisprendimui. Grįžau į tėviškę. Kaime buvo ramu. Ten nutariau laukti tolesnės įvykių raidos.

PŪŠČIOS SLĖPINIAI

Arba uždraustojo laiko beieškant II

Juozas Prapiestis

BET APIE VISKĄ IŠ PRADŽIŲ...

Keletas fragmentiškų epizodų iš pasipriešinimo istorijos.

Mūsų krašto partizanai priklausė Dainavos apygardos Šarūno rinktinės Vytenio tėvūnijai. Vadai buvo:

Šarūnas (Bronius Šimkonis) – iki 1945-02. Žuvo mūšyje arba nusišovė apsuptyje Macevičiuose prie Ančios, palaidotas Gerdašiuose, vėliau artimieji paslapčia perkėlė į Liškiavą;

Alseika (Vytautas Kazimieras Gontis) – nuo 1945-02 iki 1945-10-29, Leipalingio mokytojas, slapstėsi, vėliau ištremtas;

Ąžuolas (Antanas Bučionis) – nuo 1945-10-29, žuvo 1946-10-04, veikiausiai nuo agento Kuroko rankos. Iš Buteliznos;

Liepa (Jurgis Ptakauskas) – nuo 1946-10-04, žuvo 1947-12-14 surengus agentūrinę kombinaciją. Iš Mizarų;

Nevėžis (Antanas Radžiukynas) – nuo 1947-12-14, žuvo agento Vitkaus išduotas 1948-05-05;

Barzdukas (Petras Vilkelis) – nuo 1948-05-05, žuvo išduotas Uolos 1949-03-09.

Nežuvusių nėra. Kapų irgi. Dar sklando legendos, bet pasakotojai išeina.

Pradžia buvo tokia (pagal Vytauto Gončio parodymus MGB):

Pas mokytoją Vytautą Gontį į Dulgininkų kaimą atėjo šeši partizanai ir pranešė, kad su juo nori susitikti partizanų vadas Šarūnas – leitenantas Bolius Šimkonis. Jo grupėje tada buvo apie 70 partizanų. Kitą dieną vėl pasirodė tie patys partizanai. Pranešė apie Šarūno žūtį, prašė Gončio būti jų vadu. Gontis sutiko, ir balandį, surinkęs visus partizanus iš aplinkinių kaimų į Pūščios girią, prisistatęs kaip jų vadas slapyvardžiu Alseika, visoms grupėms ir būriams davė Šarūno rinktinės vardą. Šioje rinktinėje buvo 6 grupės, turėjusios po 12–40 partizanų. Štabas buvo Pūščios girioje tarp Paliepio, Šapurų, Gerdašių ir Nemuno.[1]

Beje, tuose pačiuose Dulgininkuose 1945 m. rudenį susitikę Alseika ir Kazimieraitis aptarė būsimą Dainavos partizanų apygardos struktūrą.

Pirmieji partizanai žuvo 1945 metais. Tai Nemunas (Pranas Šimaitis, 45 metų) ir Sakalas (Algis Šimaitis, 17 metų). Tėvas ir sūnus, numesti ant rinkelės Gerdašių kaimo vidury, paskui Leipalingyje. Tokio elgesio su mirusiaisiais čia niekas niekada nė girdėti nebuvo girdėjęs. Kaip ir su Diržų vyrais, Paančy nušautais, užbadytais. Bet tai buvo tik pradžia. Paskutiniai partizanai žuvo 1953 m. Jau išblaškyti, užpjudyti, net savų paniekinti, banditų vardu sutepti.

REIKIA VIDAUS AGENTŲ-SMOGIKŲ

Būryje visą laiką buvo 30–40 partizanų, nors kai kuriuose KGB dokumentuose išvardyta iki 100. Sovietų valdžia įtarė, kad Pūščios girios glūdumoje gali slėptis ir įtakingi pasipriešinimo lyderiai. Mat Krivonių kaime kadaise mokytojavo Adolfas Ramanauskas-Vanagas, lankėsi ten ir vėliau, be to, Leipalingio krašte buvo daug inteligentų pogrindžio grupelių, nuolat papildančių partizanų gretas, netoliese veikė Dainavos apygardos štabas, aktyvūs buvo išsilavinę Panemunių krašto žmonės – mokytojai, gydytojai, finansininkai. Pogrindžio gijos vedė į Vilnių ir Kauną, kur gyveno ir veikė mūsų krašto žmonės. Nesibaigiantys miškų toliai, pereinantys į Gardino Baltarusijoje, Augustavo Lenkijoje girių masyvus. Atrodo, čia galėtų pasislėpti visa armija. Todėl pasipriešinimui slopinti buvo mestos pačios *kvalifikuočiausios agentų pajėgos.* Taip pabrėžiama saugumo ataskaitose. Agentų verbavimas buvo pagrindinė Lazdijų NKVD užduotis. Kas 10 dienų iš aukščiau būdavo „nuleidžiamas“ planas, kiek užverbuoti agentų, pranešėjų, sekėjų ir pan. 1945 m. sausio 1–10 d. agentūrinio operatyvinio darbo Seinų UO suvestinėje vidaus reikalų komisaro pavaduotojui drg. Kruglovui raportuojama: NKVD užverbavo 3 agentus, 9 informatorius, NKGB užverbavo 5 agentus. Agentai ir infor-

[1] LYA, B. b. 41482/3 T. I.

matoriai verbuojami vien kompromituojamų duomenų pagrindu[2].

Į partizanų būrius buvo infiltruoti vidaus agentai, kurie, įgiję vadų pasitikėjimą, turėjo įgyvendinti NKVD planą likviduojant vadinamuosius „išdavikus“. Per tokį agentą būdavo paskleidžiama mintis, kad tą ar aną žmogų reikia likviduoti (geriausiai pačių partizanų rankomis), nes jis neva esąs sovietų agentas ar šiaip išdavikas. Ir kaip aukos būdavo parenkami ne šiaip kokie žmonės, o tie, kurie labiausiai kliudė sovietų valdžiai, arba kurių nužudymas neturėjo sukelti abejonių dėl to, kas tai padarė, nes nužudytieji buvo lyg ir lojalūs sovietams (pavyzdžiui, beturčiai, grįžę iš sovietų kariuomenės, – tada juk niekas neįtars, kad tai NKVD darbas). Žodžiu, pagrindinę partizanų naikinimo ir žmonių sąmonės nuodijimo misiją vykdė paskiri agentai-smogikai, panašiai kaip ir specialiųjų kombinacijų smogikai. Nors veikė ir tie, ir tie.

Iš LSSR NKVD vado Kapralovo perspėjamojo laiško Lazdijų UO MVD vadui maj. Orlovui 1947 m. sausio 17 d.:

> Nei jūs, nei jums pavaldus aparatas nepadarė reikiamų išvadų iš Lietuvos KP CK plenumo nutarimų, kuriame Lazdijų UO darbas pripažintas nepatenkinamu...
>
> Siūlau: imtis aktyvių priemonių vidinės agentūros plėtrai, apgalvotų agentūrinių-operatyvinių kombinacijų organizavimui; padidinti agentų smogikų kiekį.[3]

Čia jau pasakyta tiesiai šviesiai. Taigi agentų smogikų esama, tik per mažai. Perspėjimas rimtas, o pasiūlymai šiuo atveju lygūs įsakymui.

Kaip minėjau, partizanų visada būdavo apie 30–40, agentų – irgi panašiai. Be to, sunaikinti tokį kiekį partizanų NKVD kariuomenės pajėgoms – vieni juokai. Tačiau reikėjo, kad jie egzistuotų, veiktų tol, kol visų sąmonėje galutinai įtvirtins mintį, kad Lietuvos gynėjai partizanai yra žudikai. Reikėjo pasiekti, kad žmonės džiaugtųsi, jog sovietų valdžia juos nugalėjo. Patikimiausiais naujos valdžios talkininkais taps, aišku, žuvusiųjų giminės ir artimieji, o ir tie, kurie matė, kaip žiauriai buvo nužudyti žmonės. Toliaregiška ir labai sovietiška, jau Rusijoje, Centrinėje Azijoje, Čečėnijoje, Ukrainoje išbandyta – rezultatai akivaizdūs.

Žmonių lūpomis agentai-smogikai vadinami banditais. Mechanizmas veikia pranokdamas visus lūkesčius. Visas jų akcijas žmonės priskiria partizanams, kurie, bejėgiai ką nors suvokti, tampa tiesiog klastingo plano įrankiais.

[2] LYA, K-1, ap. 3, b. 1224.
[3] *Ibid.*
[4] LYA, K-1, ap. 15, b. 3559.

VIDAUS AGENTAS-SMOGIKAS KUROK

Agentai, kurie veikė mūsų panemuniuose: Nematantis, Peršas, Lapas, Mudryj, Žimas, Vanda, Fortūna, Gardinas, Vėtra, Vitkus, Upriamyj, Kurok, Chitryj, Vilno, Motas, Junoša, Smelyj, Chmuryj, Malka, Žena, Bijūnas, Žvirblis, Jonas, Liūtas, Gaidys, Grodno, Perletas, Janina, Lies, Cement, Paišelis, Brat, Gibas, Bedniak, Andrejev, Lipa, Budras, Liesnik, Beržas, Tikras, Laikrodis, Šepylo, Mikas, Arnoldas, Rozeta, Pistolet... Iš viso – 46. Gal būta ir daugiau.

Vien tiek aptikau tų, kurie rašė raportus, pranešinėjo žodžiu – „šnipšteliaudavo“, „dirbo“ būrio viduje ir patys dalyvavo žudant. Kas jie – nustatyti labai sunku, reikia gerai pažinoti žmones, kad iš jų poelgių ar tam tikrų savybių, profesinių faktų galėtum spėti, kas jie. Kai ką pavyko surasti – paminėtos konkrečios pavardės, bet daugumos nustatyti neįmanoma. Kai kurie jų pasislėpė, nenorėdami įdavinėti kitų, kai kurie pranešinėjo nereikšmingus dalykus. Pastarieji irgi sulaukdavo atpildo – juos gal patogiau likviduoti negu paleisti diskredituoti NKVD. Gal nė nereikia jų vardų. Šiuo atveju svarbiausia veiksmas – išdavystė. Ir, žinoma, pamoka ateičiai. Bet vėlgi – agentas agentui nelygu. Vieni iš tikro talkino NKVD, kiti tik epizodiškai kai ką pranešdavo arba nepasakydavo nieko naujo. Bet gal ir to pakakdavo, kad kitas žmogus būtų pasmerktas. Ilgainiui tokie agentai kažkokiu būdu vis dėlto save nuramino įtikėdami, kad čia nieko baisaus, rusai vis tiek tai būtų padarę ir be jų pagalbos. Kiti gal dar tebegyvena su graužatimi. Treti kūrė išgalvotas istorijas slėpdami savo ryšius ar išdavystes, ir net jų vaikai šiandien tas istorijas pasakoja kaip tikras.

Veikė toks įsakymas: „Pasitelkus minėtų banditų giminaičius imtis priemonių jiems iš gaujos eliminuoti, o atsisakius – sukompromituoti juos banditų akyse taip, kad jie patys tuos [giminaičius] ir likviduotų“[4]. O štai sukompromituojant Liepą-Ptakauską buvo atlikta tokia operacija[5]: buvo neva pamesti leitenanto Guščino dokumentai, tarp kurių buvo ir raštelis, kad Liepa išdavęs partizanus, kurie rasti nužudyti bunkeryje.

„Pamestų“ NKVD dokumentų taktika buvo taikoma dažnai ir, kol partizanai jos neperprato, veikė gana efektyviai. Be to, tokia kompromitacija buvo ir idealus būdas paslėpti vidaus agentų-smogikų pačiuose partizanų būriuose įvykdytas žmogžudystes.

Sukompromituoti – tai kokiu nors būdu paskleisti tarp partizanų žinią, kad tas ar anas yra užverbuotas, ką nors įdavė. To pakako, kad nepasitikėjimo sėkla suvešėtų, – žmogus jau pasmerktas, niekas nebepatikrins, tiesa tai ar melas. Čia ir slypi nepaprasta vidaus agento galia – manipuliavimas žmonių lemtimi. Juk dažnai toks agentas buvo labai patikimas partizanas, autoritetas, gal net vadas. Agentų voratinklis tarp partiza-

nų taip išsikerojo, kad galiausiai 1952–1953 m. tikrieji partizanai beveik ištirpo agentų gausybėje. Išdavystė triumfavo. Bet pavieniai idealistai kovojo ir toliau.

Gabesniems vidaus agentams galima buvo padėti kilti „partizaninės karjeros laiptais“ ir išaiškinti vis aukštesnio lygio vadovybę, ryšius ir buveines. Taip buvo galima veikti keletą metų: „Po sistemingo giminių apdorojimo 1946 m. rugpjūčio 29 d. pasidavė banditas Alfonsas Vaikšnoras“[6]. (Čia tas pats žiaurusis Bečelė iš Buteliznos, partizanas Uola.) Visi tokie pasidavusieji būdavo verbuojami – kompromituojant, šantažuojant, grasinant. Jiems kaip ir nelikdavo nieko kito – tik sutikti vykdyti nurodymus, priešingu atveju būtų likviduoti jų artimieji.

1946 m. vasarą majoras Guselnikovas, regzdamas klastą, areštavo buvusį partizaną ir užverbavo slapyvardžiu Kurok. Jis 1944 m. buvo įstojęs į partizanus, o 1946 m. pasidavė. „Jis gerai žino Ąžuolo partizanus, todėl jam nesunku agentu-smogiku įsiskverbti į būrį“, – samprotavo enkavėdistas. „Naudingiausias agentas yra Kurok, išsikovojęs banditų pasitikėjimą ir informuojantis mus apie padėtį gaujoje.“[7]

Beje, Kurok rusiškai „gaidukas“ – jį paspaudus ginklas iššauna. Turint tokį „Gaiduką“ būryje, labai palengvėja klastingų planų vykdymas. Pagal agentų verbavimo taisykles suteikti vardą, atspindintį agento funkcijas, nėra gerai. Tačiau verbuotojai tiesiog mėgavosi nežabojama sadistiška išmone ir „bezpredielu“, buvo visiškai tikri, kad niekam niekada nešaus į galvą atskleisti tiesą.

KLASTOS MECHANIZMAS VEIKIA

Ką gi aš šiandien pasakyčiau savo kaimo gerai bičiulei ar bičiuliui, jei paminėčiau, kad jos motina ar jo tėvas įdavė... Užkraučiau ant jų pečių iki gyvenimo pabaigos graužaties, netikrumo, gal net neapykantos naštą. Per daug baisios realybės ir nė lašelio kaimo idilės. Tai vis dėlto jau ne lyrika, o epas, kurį mūsų lietuviška sąmonė nelabai noriai priima...

Bandysiu pateikti Uoslių istoriją tokią, kokia ji atsiskleidžia iš KGB archyvų.

Pirmiausia užkliūvam už Antano Uoslio iš Jakūbiškio kaimo prie Merkinės bylos. 1946 m. pabaigoje jo sodyboje aptiktas Dainavos partizanų apygardos štabo archyvas. Po to, kai Vilniuje buvo suimtas Daktaras-Kulikauskas.

> PLP [Pietų Lietuvos partizanų] vadas Kazimieraitis štabą perkėlė į Jakūbiškių kaimą pas Antaną Uoslį. Čia Kazimieraitis parašė pirmąjį PLP štabo įsakymą, skelbiantį šios organizacijos įkūrimą. Tipografiją 1946 m. perkėlė į Pūščios mišką.[8]

Ta tipografija – mūsų apylinkėse, 300 m nuo Buteliznos į šiaurę, užmaskuota po kelmu.

Antanas Uoslys iš Gerdašių (g. 1904 m.) palaikė artimus ryšius su savo gimtuoju kaimu. Tardomi jiedu su aštuoniolikamečiu sūnumi Juozu nieko neišdavė, buvo ištremti į Sibirą, iš ten tėvas jau negrįžo, numirė džiova, o sūnus grįžo be kojų...

„Mes buvom mažos mergaitės, kai pas mus slapstėsi partizanai. Bet jie jau buvo pagyvenę vyrai. Prisimenu mus apsikabina ir sako: – Ir mūs tokie maži vaikai... – Partizanas Daktaras žadėjo mums batukus parvežti, bet matote, kaip išėjo. Jis išdavė partizanus“, – kalba išlikusi gyva Uoslytė.

Tai pirmas ženklas, kad NKVD turėjo atkreipti dėmesį į Gerdašių Uoslius. Juolab kad vienas iš Uoslių – Jonas (partizanas Viksva ar Smilga) buvo jau seniai ieškomas. Partizanų sąrašuose figūravo Juozas ir Ignas Uosliai. Žentas Stasys įkliuvo parūpinęs netikrą pasą kunigui Pranui Šukiui, kad šis svetima pavarde pabėgtų į Zarasų rajoną. Turėdami užtektinai medžiagos šantažui, enkavėdistai užverbavo Kostą Uoslį, reikalaudami teikti informaciją apie partizanus. Tačiau, matyt, informacija teikiama nebuvo arba ji neturėjo reikšmės. Todėl partizanams per agentus buvo perduodamos NKVD žinutės, kad Kostas Uoslys esąs užverbuotas ir Uoslius reikią likviduoti. Ėjo tik 1947-ieji, metai, kai partizanai dar griežtai laikėsi savo teisės kodekso. Juolab kad ištremtieji Merkinės Uosliai buvo patikimi ir gerbiami visos Dzūkijos partizanų vadovybės – Vanago, Dzūko, Kazimieraičio. Tikriausiai norėta pašalinti visus Uoslius, tačiau, nors ir atkakliai ieškotas (net Vilniuje), nebuvo surastas Jonas – matyt, labai reikalingas. (Beje, Bečelė – partizanas Alfonsas Vaikšnoras-Uola, 1949 m. vasarį–kovą išdavęs visus iki vieno Pūščios partizanus, dalyvavo žudynėse ir jam tenka didžiausia kaltė. Juolab kad labai tikėtina, jog minėtasis agentas Kurok ir yra jis, nes po jo suėmimo Kurok niekur nebeminimas. Bet apie tai – vėliau.)

Galima manyti, kad Gerdašių žmonės turi pakankamai pagrindo kaltinti partizanus nekaltų žmonių žudymu. Per vieną naktį nužudyta ir sudeginta 17 žmonių – panašu į vietinio mastelio genocidą. NKVD pasiekė keletą tikslų – likvidavo pasipriešinimui prijaučiančiuosius, nuteikė žmones prieš partizanus, „įrodė“ jų žiaurumą (juk žudomi vaikai, moterys), įva-

[5] LYA, K-1, ap. 3, b. 1224.
[6] LYA, K-1, ap. 3, b. 1222, l. 43, 44.
[7] *Ibid.*
[8] Bronius Kašelionis, *Dainavos partizanai: Šarūno rinktinė*: Dokumentai ir prisiminimai, Vilnius: Dizaino studija „DABA“, 1999, p. 129.

rė visiems baimės, šantažu galutinai pririšo žudikus prie savęs.

Toliau jau sekė Juožukai, Varnelės, Banadai Lipliūnuose. Jokio karo lauko teismo nei Uosliams, nei kitiems čia nebuvo, kaip nebuvo ir priežasties – tiesiog žiaurus susidorojimas su civiliais vyrais, moterimis, vaikais, – nei ką nors išdavusiais, nei pardavusiais, nei į kolchozą įstojusiais. Sovietams tiesiog reikėjo partizanų žiaurumo faktų, nes kitaip kaimiečių neatbaidysi nuo jų rėmimo. Tik taip įmanoma pakeisti žmonių mąstymą – akivaizdžiais faktais. Be patikimos agentų sistemos tai būtų buvę neįmanoma.

KRAUPUS SUMANYMAS PASITEISINO

Kaip minėjau, 1949 m. vasario pabaigoje suimtas partizanas Uola išdavė praktiškai viską. Greta kitko papasakojo, kad Aleksandrų Leopoldas daug padėjo partizanams, ypač aprūpindamas produktais ir parduodamas partizanų pristatytus gyvulius gudams už Nemuno. O NKVD buvo užverbavusi Leopoldą, jis buvo jų agentas. Bet informacijos beveik neteikė, dar blogiau – ir toliau palaikė ryšius su partizanais. Jį nebuvo sunku šantažuoti ir kompromituoti.

NKVD jau 1949 m. balandžio pradžioje nusprendė įvykdyti kruviną operaciją, nes Aleksandrus laikė *bandosposobnikami*, t. y. partizanų rėmėjais. Ir tai reikėjo padaryti greitai, kol dar veikė Uolos išduoti, bet nelikviduoti partizanai, – kad būtų ką apkaltinti. Tarp jų buvo patikimų, jau anksčiau žudynėse pasižymėjusių agentų iš gretimų kaimų. Tai ir buvo padaryta 1949 m. balandžio 30 dieną. Aleksandrų žudynės jau buvo paskutinis lašas, kad žmonės galutinai pasmerktų partizanus ir NKVD galėtų visiškai ramiai pašalinti didžiąją jų dalį, paliekant, dėl viso pikto, tik pavienes ir nelabai organizuotas grupeles.

Ataskaitiniame raporte rašoma: „1949 m. balandžio 30 d. 20.00 „Vytenio“ gaujos banditai iššudė banditų pagalbininko Leopoldo Augustinavičiaus šeimą“[9].

Atkreipkite dėmesį į laiką: kas ten nebuvo, negalėjo žinoti tokio tikslaus laiko – 20.00. Jis, matyt, buvo tiksliai užfiksuotas operacijos plane, todėl ataskaitoje ir buvo būtina pažymėti, kad užduotis įvykdyta laiku. Juk „kiekviena operatyvinė-karinė operacija turi turėti planą“[10]. Be to, NKVD raporte aiškiai nurodoma, kuo laikomi Aleksandrai – *bandosposobnikami*. Dar buvo būtina suvaryti visus kaimiečius, kad žmonės pamatytų visą žudynių žiaurumą, užsidegtų rūstybe. Tik kažkodėl stribai „nerado“ bunkerio po Aleksandrų kluonu. Juo vėliau naudosis ir 1952 m. žus paskutiniai partizanai.

Agentų atliktas kruvinas darbas lieka už šydo *Visiškai slaptai* – apie tai težino tik itin siauras pačių enkavėdistų ratas, tiesioginiai vykdytojai, o stribai ir likusi sovietinė administracija – nė nenutuokia. Kaip, beje, ir didumа visuomenės (jei ne visa) iki šiol. Ir patys agentai nežino vienas kito „misijos“, todėl dalyvaudami kito agento inicijuotose žudynėse jas suvokia kaip partizanų kovos formą. Tada jau visiškas chaosas galvose – neaišku, kas su kuo ir kas prieš ką. Viską užvaldo kerštas, neapykanta ir neviltis. Taip partizanas Genys iš Mizarų, dalyvavęs Varnelių žudynėse Lipliūnuose, galų gale nužudo savo tėvą ir seserį, o jį patį nušauna partizanai (praneša agentas Arnoldas).

Po žudynių, visai suprantama, likę gyvi šeimos nariai ir giminaičiai tikrai nebuvo partizanų judėjimo šalininkai. Todėl drąsiai buvo pasitelktas į pagalbą NKVD informatorius Bronius Augustinavičius, Aleksandro sūnus, dirbęs siuvėju Vilniuje (tikėtina, kad tai agentas Jonas). Būdamas įsitikinęs, kad jo šeimą iššudė partizanai, jis visai nuoširdžiai stengėsi prisidėti prie partizanų pasipriešinimo likvidavimo Dzūkijoje. Vilniuje tuo metu jau gyveno daug žmonių iš Gerdašių, o siuvėjas – juk reikalingas žmogus visiems, todėl pas Bronių ateidavo daug kas, jį užjausdavo dėl šeimos tragedijos, išsipasakodavo savo vargus, o jis užduodavo saugumiečių suformuluotus klausimus, kurie padėjo nustatyti atskirų žmonių ryšius su kovotojais. Taip NKVD išaiškino Birutės Rėkienės (Malvinos Birutės) kontaktus su Dainavos apygardos vadu Adolfu Ramanausku-Vanagu ir kitais partizanų lyderiais. O

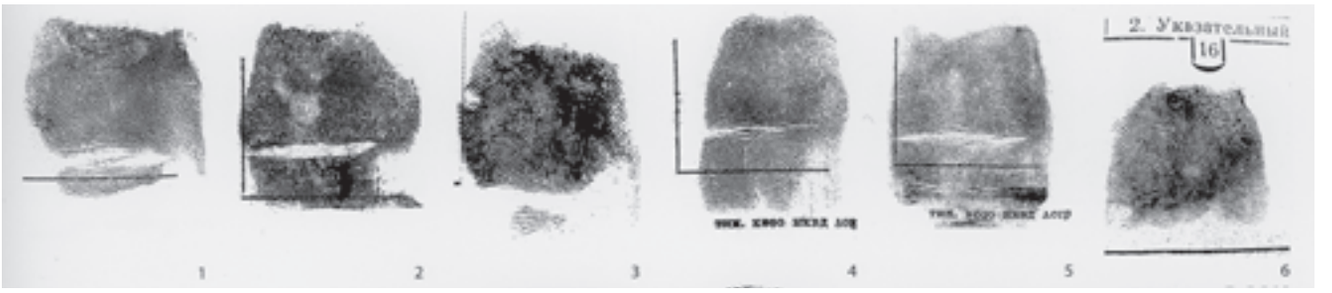

Kęstutis Grigaliūnas. 103 pirštų atspaudai. 2010. Šilkografija

[9] LYA, K-1, ap. 3, b. 1233, l. 62.
[10] *Ibid.*, b. 1234, l. 55.

ją kompromituoti buvo lengva – vyras dirbo Finansų ministerijoje.

Bronius Augustinavičius palaikė ryšius ir su kitais gerdašiečiais – Levute (vyras buvo partizanas), Šimaitiene (žuvo buvę partizanais jos vyras, sūnus ir žentas), Vincaliu, Grigelio Antanu (dalyvavo Leipalingio gimpartizanais smogikai) ir juos „išvadavo“. Suimtuosius tada jau apklausė neva Tauro apygardos Vytauto rinktinės partizanai (vadas Vampyras). Jie apsidžiaugę viską išpasakojo, o tada, sugrąžinus į Lazdijų NKVD, buvo užverbuoti. Visa tai yra užprotokoluota rusų ir lietuvių kalbomis, po protokolais pasirašė suimtieji[13].

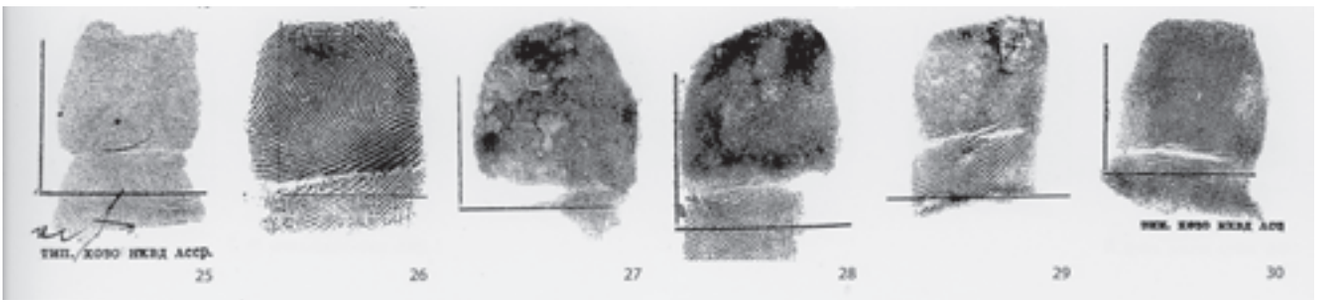

Kęstutis Grigaliūnas. 103 pirštų atspaudai. 2010. Šilkografija

nazistų rezistencijoje), Dūdzo Jonu (priklausė slaptai gimnazistų kuopelei). Nieko neįtardami šie žmonės per Bronių pateko į NKVD voratinklį[11].

Kalbėjau su Ramute Augustinavičiūte, gyvenančia Vilniuje – ji iki šiol gyvena su baisia neapykanta visiems Lietuvos partizanams. Ir daug kitų žmonių tebegalvoja panašiai. Ir tai suprantama.

NKVD klastos šleifas tebesitęsia – vis dar nesusimąstoma, kodėl Gerdašiuose buvo iššudyti patriotiškiausi ir partizanams labiausiai nusipelnę žmonės.

PRIEMONIŲ PLANAS

Iš tikrųjų tuomet vyko toks marionečių teatras, kad žmogaus protas ir dabar negali to suvokti kaip realybės, ką ir kalbėti apie to meto kaimo žmones. Vakariečiai, beje, tuo irgi sunkiai gali patikėti. Pateiksiu pavyzdį iš to teatro – jį aptikau visai neseniai, buvau girdėjęs apie panašius dalykus, bet nebuvau tikras, ar mūsų krašte irgi buvo režisuojami tokie „spektakliai“. Pasirodo, buvo, ir gana dažnai.

1947 m. rugsėjį, dalyvaujant pačiam Aleksejui Sokolovui, Lazdijų rajone buvo parengtas planas partizanų judėjimui („banditų pogrindžiui“) atskleisti[12]. Tam buvo pasitelktas ir specialusis smogikų būrys. Liepos (Ptakausko) būrio sunaikinimas prasidėjo pirmiausia suėmus artimus partizanų bendradarbius – būrio vado seserį Ptakauskaitę, ryšininkus Juozą Navicką, Ivanauską, Muzikevičių. Jie visi iš Mizarų, Diržų, Dulgininkų kaimų. Po pradinio tardymo jie buvo neva vežami į Marijampolės kalėjimą, tačiau pakeliui enkavėdistus „užpuolė“ ginkluoti „partizanai“ (persirengę

Ptakauskaitė užverbuota slapyvardžiu Sestra. Susitikimų su agentais slaptažodis: „Ar sesuo namie?“ Be to, Ptakauskaitė išvardijo daugumą būrio partizanų, taip pat papasakojo, kad būryje drausmė pašlijusi, daugelis geria ir ji norėtų, kad ją „išvadavę“ partizanai pakalbėtų su vadu ir sutvarkytų pašlijusią drausmę. Fiktyvusis partizanas Girėnas per seserį susirišo su Liepa. Netrukus vadas buvo nušautas.

Juozas Navickas iš Diržų kaimo (partizano Šerno tėvas) atskleidė daug pavardžių ir NKVD suėmė 19 jo paminėtų rezervinio partizanų būrio „Žaibas“ narių. Jis bendradarbiavo smogikų būriui „Nykštukas“ užmezgant kontaktus su Liepos būriu. Jau kaip agentas Pistolet sekė partizanus tris brolius Treigius ir net jų motiną Mariją.

> Šaltinis būdamas Gerdašių bažnyčioje girdėjo, kaip Treigių motina Marija moteriai kalbėjo: gegužės 12 d. rusų azijatai nušovė jos sūnų Motiejų. Ji eis į Leipalingį, kur turi pažįstamą, ir sužinos apie rusų kariuomenę.[14]

Užverbuotieji buvo išpasakoję tiek daug, kad jau neturėjo kelio atgal. Pasak Jelenos Zubkovos,

> Nuo 1947 m. kovos su pasipriešinimo sąjūdžiu taktika keičiasi –
> 1. būriai ardomi iš vidaus,
> 2. sunaikinama socialinė atrama
> Kuriami operatyviniai būriai, apsimetantys partizanais, verbuojama, agentų įsiskverbia į būrių vidų, organizuojamas informatorių tinklas.[15]

[11] *Ibid.*, l. 255.
[12] LYA, K-1, ap. 3, b. 244, l. 120.
[13] *Ibid.*
[14] Bronius Kašelionis, *op. cit.*, p. 220.
[15] Елена Зубкова, *Прибалтика и Кремль, 1940–1953*, Москва: РОССПЭН, Российская академия наук, Институт российской истории, 2008.

AR IŠ ŠONO ĮMANOMA VISA TAI SUPRASTI?

Panašius dalykus atskleidė ir Jono Ohmano filmas *Smogikai*. Ten tiesiai šviesiai apie tai kalbama. Bet man didesnį įspūdį padarė patys protokolai – pageltę, sunkiai įskaitomi popieriai, kuriuose slypi tikroji Gerdašių tragedijos tiesa. Filme kalbama abstrakčiai, o čia konkretūs žmonės ir konkreti vieta – mielieji mūsų panemuniai.

Labai retas vakarietis gali suprasti partizanų karo esmę. Juolab šiais laikais, kai terorizmas nesulaikomai skverbiasi net į visai taikių šalių viešąjį gyvenimą. Žūsta šimtai niekuo dėtų žmonių – kas tai galėtų pateisinti; nublanksta visos tautinio, religinio, socialinio išsivadavimo idėjos, jeigu jos skinasi kelią tokiu būdu. Bet, matyt, kad kito kelio teroristai nemato – pasaulyje tvyro totalaus nesusikalbėjimo, stipriųjų diktato atmosfera. Gražios idėjos dažnai yra visiškai bejėgės prieš finansinę, ekonominę, karinę, politinę galią. Ir tada suveikia įvaryto į kampą žvėrelio sindromas: jis iš gynybos pereina į puolimą – rodos, visai beviltišką, bet vienintelį, kaip jam atrodo, kovos už išlikimą būdą. Neišvengiami dalykai, jie buvo ir bus, kol pasaulis egzistuoja – iš pradžių nesusikalbėjimas, paskui karas, žmonių kančios, praregėjimai, taika, paskui vėl viskas iš pradžių. Uždaras ratas, kuriame lyg voverės striksime mes.

Keistas man atrodo Lietuvoje apsigyvenusio švedo noras suprasti tai, kas vyko po karo pas mus. Gal tai ieškojimas atsakymo į visus dabar kankinančią dilemą, ar tautinio išsivadavimo kova apskritai yra pateisinama, kai valstybių sienos jau visuotinai pripažintos ir bet kokios naujos valstybėlės atsiradimas neišvengiamai gresia karu ir aukomis? Gal tai romantikos, egzotikos ieškojimas, kaip kad Baironą kadaise paviliojo Graikija? Nežinau, ar aš sugebėčiau suprasti, ką man kalbėtų koks nors Afganistano talibas apie savo išgyvenimus žiūrint į vakariečių pastangas įvesti savo tvarką ir kultūrą jo šalyje. Nors gal ir suprasčiau, nes pasipriešinimo dvasia mus gaubė ištisą pusamžį. O ką apie pasipriešinimą gali suprasti švedas ar britas? Ką ir kalbėti apie rusus (turiu omeny imperialistiškai mąstančius, toli gražu ne visus), daugelis jų iš viso į mažas tautas žiūri kaip į nevykėles, kurios be jų pagalbos neišsiverčia. Jie net savo agresyvumą pateisina kažkokiu mesianizmu. Nors man rusas – joks priešas.

Bet grįžkime į Pūščią.

KOMBINACIJOS

Yra išlikusi smulki Liepos būrio likvidavimo schema, žemėlapis, kuriame pažymėti visi aplinkiniai kaimai, mūšių vietos. Operacija baigėsi pagrindinių partizanų Liepos ir Kadugio (Juozo Treigio) likvidavimu 1947 m. gruodžio 14 d. Bet po Liepos buvo Nevėžis, po Nevėžio – Barzdukas...

Mūsų krašto ginkluoto pasipriešinimo kovotojų agentūrinė byla buvo pavadita „Brodiačije“ („Valkataujantys“). Tai 7 storos knygos. Peržvelgiau jas jau du kartus. Mintyse kol kas tik štrichai, sunku susieti didumą faktų į vientisą paveikslą. Kai kurie jų priblokia ir sunku atsitokėti – juk daugelį žmonių esu matęs ar pažinojęs. Jaučiuosi, švelniai tariant, nejaukiai.

Įdomus faktas: enkavėdistai partizanus aprūpindavo net medikamentais. Pavyzdžiui, partizanas Rūta (agentas Šepylo) nuolat tiekdavo vaistus ir tvarsliavą, jam duodamus NKVD („duotas sutikimas tiekti banditams medikamentus“[16]). Toks agentas, aišku, turėjo būti gerbiamas partizanų ir juo buvo galima pasitikėti. Dabar jau aišku, kad tai buvo Veisiejų vaistininkė Ubagurskienė. Ji prisidėjo ir nuodijant partizanus nuodingais preparatais.

> Banditų aprūpinimui paruošti keletą stipriai veikiančių preparatų ir kartu su kitais medikamentais juos tiekti Vytenio banditams.
>
> Per agentą Šepylo paruošti migdomąjį preparatą, veikiantį visą parą. Vėliau per agentą Cement surengti kombinaciją, panaudojant šį preparatą.[17]

Partizanų pasitikėjimą agentais NKVD užtikrindavo ir kitokiais būdais. Pavyzdžiui, Barzduko būryje buvo toks partizanas Stipruolis. Iš pradžių užverbuotas jo tėvas, o paskui bandyta verbuoti ir jį patį kaip vidaus agentą būryje. Tačiau Stipruolis, matyt, buvo stipresnis už saugumiečius ir tęsė partizaninę kovą. Jiems neliko nieko, kaip imtis dar vienos kombinacijos ir buvo neva pamestas „MGB dokumentas“: „Stipruolio (agentas Tikras) padėčiai būryje sustiprinti su juo susitarus inscenizuotas jo tėvo ištrėmimas, ten tėvui sudarytos tam tikros gyvenimo sąlygos“[18].

„Kombinacijos“ eiga trumpai reziumuota kitame dokumente:

> Tam tikslui 1949 m. gegužę buvo „pamesti“ rusiški dokumentai, kuriuose minima, kad Stipruolis bendradarbiauja su KGB ir padėjo nužudyti du partizanus. Per agentūrą sužinota, kad liepos mėn. Stipruolį nušovė patys banditai.[19]

Kai kurie partizanai-agentai būdavo net siunčiami į komandiruotes Sibiran, kad kalbėdamiesi su ištremtaisiais atskleistų jų ryšius. Taip buvo pasielgta su buvu-

[16] LYA, K-1, ap. 3, b. 1235, l. 36.
[17] *Ibid.*
[18] *Ibid*, l. 108.
[19] *Ibid.*, b. 1233.

siu partizanu Ugnimi – Miku Vydra 1949 m. gruodį. Beje, juo NKVD galėjo pasitikėti, nes jis buvo nužudytojo Leopoldo Augustinavičiaus pusbrolis, o jo paauglys sūnus net buvo pas Aleksandrus per žudynes, bet pabėgo.

1945 m. spalio 12 d. buvo išleista SSRS NKVD komisaro Lavrentijaus Berijos direktyva Nr. 497; joje įsakoma imtis būtiniausių priemonių agentūriniam darbui sustiprinti ir agentų-informatorių tinklui išplėsti Lietuvos apskrityse ir valsčiuose, kur yra banditų.

Kas išdrįs Berijos įsakymų nevykdyti...

1946 m. gegužės mėnesį prasidėjo NKVD valdomos vyriausiosios partizanų vadovybės kūrimas. Pagrindinis kūrėjas buvo Juozas Markulis – „partizanas" Erelis. Fiktyvių partizanų, agentų, smogikų voratinklis buvo užmestas ant visos Lietuvos.

Idealistai, tikri patriotai kovojo, aukojosi, tikėjo savo kova ir žuvo. Tai Vanagas, Žemaitis, Dzūkas, Žadgaila, Kazimieraitis, Skirmantas, Kariūnas, Ąžuolas ir kt. Galima išvardyti daug, visoje Lietuvoje, taip pat ir mūsų pakraštyje. Pragmatiškieji ėjo į sandėrius su priešu, išdavinėjo, iš pradžių kai ką, bet nepastebimai buvo įtraukti į galingą, patyrusią NKVD agentūrų mėsmalę, kur būdavo sumalami, – bet ne kaip laisvės kovotojai, o kaip banditai.

Herojiško idealizmo tų vaikinų pasaulyje iš tikro buvo daug. Tik kol mano sąmonę buvo uždengęs Gerdašių tragedijos šydas, aš tuo idealizmu nelabai tikėjau. Paskaičiau partizano Dzūko dienoraščius, Vanago, Skirmanto knygas. Ir prieš akis vis iškyla pirmojo Gerdašių partizano Sakalo – septyniolikmečio Šimaičio, numesto ant Rinkelės, likimas. Ir kitų, dabar jau Gerdašių Baltakalny suguldytų, atkastų Kauko kieme Leipalingyje. Arba kad ir mano pusseserės Julijos, Leipalingio gimnazistės, partizanų ryšininkės, giedojusios Lietuvos himną Kauko rūsyje.

Kaip visas savo mintis surikiuoti, kad jaustumeis tikras ir ramus dėl to, kas buvo, ir svarbiausia, dėl to, kas galbūt dar bus?

TIESA APIE PARAPIJOS GANYTOJĄ

Anądien man vėl pasirodė, kad visa tai kažkoks kliedesys, netiesa, nes niekaip nepritampa prie visų mūsų logiškos ir, sakyčiau, net naivios anų laikų sampratos. Tai tikrai per daug juoda, o mūsų žmonės juk tarsi vaikai, negalintys patikėti tokiu blogiu. Geriau, kad pasaulis būtų tik graži pasaka, kur blogis niekada nenugali.

Gal aš jau pasiklydau tose tamsybėse – juk visą tiesą žino vien mirusieji, o mano kapstymasis – tik dar viena pasaulio klystkelių interpretacija? Ar tikėti naiviais žmonių pasakojimais, ar tais sunkiai įskaitomais popiergaliais? Vis tiek einu toliau.

Kunigas Pranas Šukys, Gerdašių parapijos įkūrėjas, pagarbiai minimas žmonių lūpose, įdiegęs jiems svajonę – ant kalno pastatyti didingą akmeninę bažnyčią, parapijos namus, pasodinti žydintį sodą. Iš pradžių turėjo pakakti medinės koplyčios. Bet ta koplyčia, iki šiol atstojanti maldos namus panemunių žmonėms, yra tarsi siūlas, rišantis juos į krašto istorijos metraštyną. Sunku, bet reikia prabilti ir apie garbingojo parapijos ganytojo likimą, – nesmerkiant, tik bandant suvokti.

Kunigas Šukys vieną 1947 m. gegužės dieną, paskubom išslapstęs vertingus bažnyčios atributus, pasiėmė tik būtiniausius asmeninius daiktus ir dingo nežinia kur. Kai kas kai ką žinojo, bet niekam neprasitarė. Ir tik šie apdriskę popieriai atskleidžia anų dienų dramą.

Kunigas buvo suimtas 1947 m. gruodį Zarasų rajone jau ne kaip Pranas Šukys, o kaip Tilžės klebonas Čepulionis. Viskas prasidėjo taip. 1946 m. sausį kunigas buvo iškviestas į NKVD ir jam pateikti kaltinimai dėl bendradarbiavimo su partizanais. Turėti nenuginčijami liudytojų parodymai, kad jis padeda partizanams maistu, pas jį nuolat lankosi Liepa, Kadugys, Šturmas. Nors kunigas išsigynė pažįstąs partizaną Varną, kuris neva ir perdavė visas šias žinias, bet įspraustas į kampą sutiko bendradarbiauti ir tapo agentu Laikrodis. Matyt, tikėjosi kaip nors išsisukti, išlaviruoti. Beje, taip galvojo dauguma užverbuotųjų, – tarp jų buvo ir daugiau kunigų (Lelešius), net pats Dainavos partizanų vadas Ramanauskas-Vanagas. Keletą žinučių Laikrodis savo šeimininkams perdavė, bet jausdamas sąžinės graužatį nuvyko pas Vilniaus vyskupą Mečislovą Reinį, gal atgailos, gal patarimo. Prasitarė ir savo padėjėjui Uoslių Stasiui, kuris parūpino fiktyvų pasą Čepulionio pavarde. Tik visa bėda, kad šis buvo ne kunigas, o valstietis. Toliau jau viskas vyko, matyt, su vyskupo žinia – Smalvų klebonas Gylys leido Čepulioniui be kunigo esančioje Tilžės bažnyčioje ant Drūkšių ežero kranto aptarnauti tikinčiuosius. Tuo metu jau ir pats vyskupas buvo NKVD taikiklyje, todėl jo ryšys neliko nepastebėtas. Kunigo sesuo vienuolė net padėjo padaryti įrašą pase, kad Čepulionis yra dvasininkas. Visi šie veiksmai, įvykiai buvo užfiksuoti visa matančio NKVD ir kunigas 1947 m. gruodį buvo suimtas[20].

Ir už agento misijos sužlugdymą („už kontrrevoliucinį sabotažą vykdant specialiąją užduotį"), ir už padirbtą pasą, ir, žinoma, už senus ryšius su Pūščios partizanais kunigas gavo 10 metų Volgolago ir buvo ištremtas į Pereborus Jaroslavlio srityje.

...Tardoma buvo naktimis, tarp 23 ir 3 valandos – tada žmogus būna pavargęs, apatiškas ir lengviau palaužiamas. Tardant kunigas klausinėtas ir apie Joną Uoslį (partizaną Smilgą, gal Viksvą), dar likusį gyvą iš

[20] Kun. P. Šukio byla, b. 36068/3.

tos giminės ir nežinia kur besislapstantį. Užklausa dėl jo buvo nusiųsta į Vilniaus adresų biurą, įtariant, kad Jonas ten dirba vairuotoju.

Ką ir kalbėti apie kitų žmonių verbavimą, jeigu kunigas tapo lengva jų auka...

KĄ KALBĖJO „FORTŪNA“

Prieš kokius penkerius metus sulaukiau keisto telefono skambučio. Sunkiai suprantama greitakalbe prisistatė senyvo amžiaus moteris, vilnietė, bet kilusi iš mūsų krašto. Sakė labai norinti man kažką svarbaus papasakoti. Susitikome. Tai buvo smarkiai pasiligojusi, sunkiai kalbanti, nerišliai dėstanti mintis, bet labai guvių akių moteris. Ji be užuolankų pareiškė norinti papasakoti apie panemunių pokarį. Sutikau išklausyti, bet stebino jos skubotumas papasakoti viską, suplakant faktus, įspūdžius, gal net išgalvotas istorijas. Rašyti nieko neužrašiau, stengiausi įsiminti. Svarbiausia, ką ji norėjo pasakyti – apie savo ryšius su Leipalingio enkavėdistu Nikanorovu. Pasakotoja anuo metu buvo gimnazistė, o vyriškis neslėpė jai savo simpatijos. Norėdamas užkariauti merginos širdį, Nikanorovas neva jai teikdavęs informaciją apie ruošiamus trėmimus ir patardavęs perduoti kaimiečiams, kad šie pasislėptų. Ji susitikdavusi su į bažnyčią atvažiavusiais savo kaimo žmonėmis ir juos perspėdavusi. Norėdama išvengti tolesnių santykių su Nikanorovu, ji pabėgusi į Vilnių, o vyriškį dar buvo keletą kartų, bet jau vėliau, ramesniais laikais, sutikusi kažkur Aukštaitijoje.

Apie tai ji net rašė, rodos, *Šiaurės Atėnuose*. Man ši istorija pasirodė visai įtikinama. Kodėl moteris taip skubėjo, suvokiau visai netrukus, kai Gerdašių kapinaitėse pamačiau jos kapą...

Ir ši istorija vėl atgijo, kai tarp agentūrinių pranešimų aptikau, kad minėtoji gimnazistė buvo agentė Fortūna, pranešinėjanti apie partizanų ryšius su kaimiečiais[21]. Nedrįstu paneigti ir jos pasakojimo teisybės, bet labai panašu, kad mergina žaidė dvilypį žaidimą, nes jos padėtis buvo labai kebli – vienas brolis partizanas, o kitas aukštas LSSR pareigūnas. Pastarasis iš tikro talkino broliui, parūpindamas dokumentų komandiruotėms po Lietuvą. Taigi jo koloboravimas iš dalies buvo prasmingas, žmogus darė ką galėjo, ir tikrai buvo doras. Lietuvos NKVD vadas Juozas Bartašiūnas rašo raštą Michailui Suslovui[22], kad Liaudies komisarų tarybos pirmininko pavaduotojas priklauso banditų grupuotei. Netrukus, žinoma, partizanas buvo suimtas, o ir ministras turėjo išpirkti kaltę tremtyje, nors ir neilgam. Draugas Guzevičius ištraukė. Gerai pamenu, kai šis draugas, jau ne saugumietis, o rašytojas Gudaitis, *Kalvio Ignoto teisybės* autorius, atvažiuodavo ilsėtis į mūsų kraštus. Plaukdavom garlaiviu į Druskininkus kartu su tokia garsenybe – vaikams tai jau šis tas. Įdomu, kokias mintis audė „rašytojo“ smegenys žiūrint į panemunės šilus. Turbūt galvojo apie Erelio, Kirvio ir kitų „didvyrių“ žygius. Bandau įsivaizduoti, ką galėjo jam atsidėkodamas pasakoti ir mūsų eksministras – jo brolis partizanas tuomet dar buvo tremtyje. Vaikščiodavo šie du ponai po mūsų apylinkes, jau nurimusias, nes visiems jau buvo aišku: partizanai su visom laisvos Lietuvos vizijom – tai tik tamsi praeitis, o „Nemunėlio“ kolūkis – šviesus rytojus.

Tai vienos šeimos tregedija. Negaliu kaltinti nei sesers, nei brolio – jie laviravo, galbūt rinkosi mažiausias iš blogybių, buvo jauni, norėjo gyventi, apsaugoti savo artimuosius. Galbūt visą gyvenimą jautė neišpirktą kaltę prieš tuos, kuriuos jautėsi išdavę.

Todėl tos moteriškės keista išpažintis man pasirodė kaip bandymas palikti panemunių pasauliui nesuteršta savo portretą. Nežinau, ar jai tai pavyko. Bent kol kas man jos likimas tik įsipina į bendrą erškėčiuotą partizanų karo tragedijos pynę.

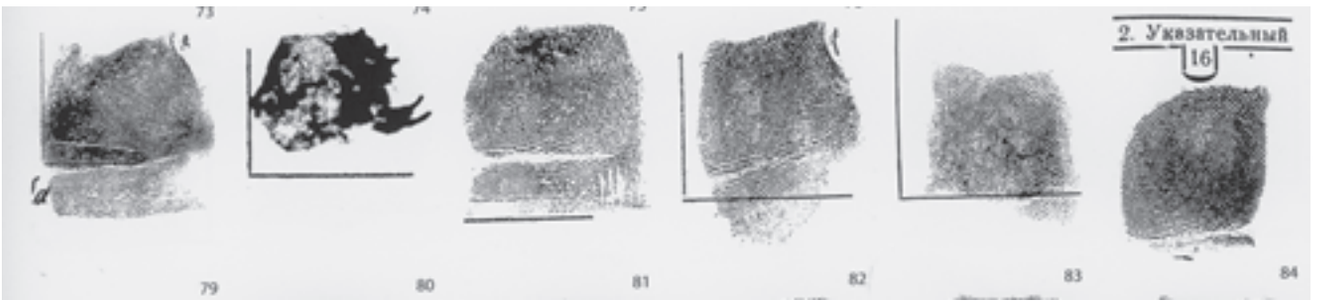

Kęstutis Grigaliūnas. 103 pirštų atspaudai. 2010. Šilkografija

[21] LYA, K-1, ap. 45, b. 1148, l. 248.
[22] *Ibid.*, ap. 3, b. 1222, l. 31.

Vartotojas visada teisus

Arba tiesos nustatymo kriterijai

GUODA AZGURIDIENĖ

Viena pripažintų ir plačiai eksploatuojamų valstybės funkcijų yra ginti vartotojo interesą. ES, o su ja ir Lietuva, tai itin pabrėžia. Todėl ir gina vartotojų teises galybe teisės aktų ir juos įgyvendinančių valstybės institucijų, kurios reguliuoja ir kontroliuoja prekių bei paslaugų gamintojus ir pardavėjus.

Dažniausiai girdime, o ir patys neretai manome, kad nepaisant šios didžiulės ir brangios biurokratinės mašinos, vartotojo teisės vis dėlto nėra apgintos, todėl reikalavimus bei kontrolę reikėtų dar labiau griežtinti. Kaip skelbia Vokietijos maisto kontrolės institucija, „Pasitikėjimas gerai, kontrolė dar geriau“.

Galima samprotauti, ar įstatymai ir kiti valstybės aparato instrumentai yra tinkamas būdas kištis į jautrią vartotojo ir gamintojo santykių sferą. Arba kokių ilgalaikių pasekmių toks kišimasis turi visuomenės vertybėms, verslo kultūrai bei žmonių gyvensenai. Tačiau, skirtingai nei senais laikais, teorinis tiesos įrodinėjimas viešajame, o ypač formaliame diskurse nelaikomas argumentu. Veiksmingi argumentai yra du: nauda ir empirika. Mus įtikina tai, kas yra naudinga sprendimų priėmėjui, ir tai, ką galime matyti dabar. Kaip argumentas visiškai netinka tai, ko matyti apskritai negalime (nors galima teoriškai įrodyti, kad tai egzistuoja) arba nematome dabar, nors galėsime matyti ateityje. Todėl čia kalbėsime apie vartotojų teisių gynimo pavyzdžius, naudą gynėjams ir abejotiną naudą vartotojams, – tik vienu menku maisto produktų ženklinimo aspektu.

Žinia, vartotojų esama itin įvairių, todėl ir interesai jų smarkiai skiriasi. Antai vieni žmonės mėgsta gauti daug informacijos apie produktą, todėl jiems patinka, kai etiketėje visko prirašyta. Tačiau, kadangi vieta ant pakuotės aiškiai ribota (ant mažų daiktų jos apskritai nėra), tai norint pateikti daug informacijos, ją reikia rašyti smulkiomis raidėmis. Tuomet jos neperskaito prasto regėjimo žmonės ir pyksta, kad neįžiūri svarbiausių duomenų. Kas yra svarbiausi duomenys, vartotojai niekaip nesutars. Pavyzdžiui, tam, kuris laikosi dietos, svarbiausios yra maistinės vertės. Tam, kuris kažkam alergiškas, svarbiausia perskaityti visą sudėtį (įskaitant riešutų pėdsakus ir pan.). Tam, kuris linkęs skųsti, svarbiausia, kad būtų nurodyti visi įmanomi adresai bei kiti kontaktai. Lietuvoje yra nustatyta, kokia informacija privalo būti pateikta lietuviškoje etiketėje, bet tai neišsprendžia čia paminėtų prieštaravimų. Nes visai nebūtinai tai, kas nustatyta, yra įdomu vartotojui. Lietuviškas lipdukas yra privalomas ant visų iš kitų šalių įvežtų prekių. Tai trikdo ne tik prekybininkus (nes dažnai ant pakuotės nėra kur jo klijuoti), bet ir labai didelę dalį vartotojų. Nes gadina produkto vaizdą, užklijuoja dalį originalios informacijos, per ilgą naudojimą (šampūno, aliejaus) atspūra ir t. t. Tačiau kiti vartotojai nori jo kuo didesnio...

Visi vartotojai nori gauti maksimalią informaciją apie produkto naudą. Dėl to nesama abejonių ar priešingų nuomonių. Nebent vartotojas būtų linkęs linksmintis „demaskuodamas“ gamintojus, sakydamas „o man nepadėjo“ ir rašydamas apie tai skundus kontrolės institucijoms (čia piktybinis variantas) arba (švelnesnis variantas) internetinėje erdvėje. Taigi vartotojai nori surasti informacijos apie produkto poveikį. Ir tai nėra tik skonis ir kvapas ar kitoks malonumas. Šiais ligų laikais žmonės nori sužinoti apie produkto poveikį sveikatai. Tačiau Lietuvos teisės aktai neleidžia tokios informacijos suteikti: neleidžiama „priskirti gydomųjų ar profilakinių savybių ar daryti nuorodas į jas“. Tai yra nieku gyvu negalima parašyti, kad linų sėmenys ar avižos laisvina vidurius, ramunėlės ramina, čiobreliai padeda nuo kosulio, o pankoliai – nuo pilvo pūtimo, kad augaliniuose šalto spaudimo aliejuose esama vitamino E, o juoduosiuose serbentuose – vitamino C. Nes kas po to pirks tam skirtus vaistus? Juk tas pats moliūgų ar nakvišų aliejus, įvilktas į kapsules, užregistruotas kaip vaistas gudriu pavadinimu ir parduodamas kelis kartus brangiau, šį poveikį jau neabejotinai turi. Mat yra teisingai užregistruotas ir sveikoms savybėms įgyti reikalingi pinigai jau sumokėti reikiamoms institucijoms. Kaip matome, įrodinėjant teigiamą produkto poveikį vartotojui, finansinės naudos kriterijus veikia puikiai.

Kadangi Lietuvoje apie maisto poveikį sveikatai negalima nė užsiminti, tai,

jeigu produktas pagamintas ne Lietuvoje, vartotojai skaito, kas parašyta, ant pakuotės originalo kalba (jei lietuviškas privalomas lipdukas neuždengia) – angliškai, vokiškai ar prancūziškai. Ten paprastai būna parašyta daugiau, nors ir galioja tie patys ES reikalavimai. To, ką mūsų ES bendrapiliečiai rašo apie produkto (galimą) poveikį sveikatai, išversti neleidžiama. Gal jie ten neteisingai parašė arba gal mums to žinoti nereikia... Apie kokių amerikonų, kanadiečių ar japonų produktų aprašymų vertimus nė kalbos nėra. Tai, ką jie sako, mums negalioja, nes, matyt, jie yra kitokie biologiniai tvariniai. Arba gal atsilikę moksle?

Tačiau ir Europos gamintojai pradėjo vengti rašyti teiginius apie sveikatą ant pakuočių. Mat įsigaliojo toks maistingumo ir sveikatingumo teiginių reglamentas (tvarkos ir teisingumo siekėjų idealas), nustatantis, pavyzdžiui, kada galima rašyti, jog juodieji serbentai turi vitamino C, o kada ne. Tiesa, tas reglamentas nebenaujas, tiesiog Vokietijos ar Italijos kontrolės institucijos nėra tokios uolios tikrindamos etiketes (spėju, jos turi kitų prioritetų, kaip antai pašvinkusios žuvys ar sunkieji metalai bulvėse), tad tik laipsniškai rekomenduoja gamintojams aprašus keisti. Pas mus gi pirmaujama būtent lipdukų tikrinimo srityje, ir pakeisti reikia viską iš karto. Nesvarbu, kiek tai kainuotų. Minėtasis reglamentas kol kas nėra pilnas, nes nepatvirtintas vadinamųjų „sveikatos teiginių“ sąrašas, nurodyti tik bendrieji reikalavimai. Kol sąrašo nėra, kitose ES šalyse (kaip ir sakytų sveikas protas) remiamasi bendraisiais reikalavimais, Lietuvoje gi šia tema negalima rašyti nieko. Valdžios ir kontrolės institucijoms visai nesvarbu, kad vartotojas negauna informacijos. O gal kaip tik svarbu, kad negautų?..

Tuomet žmogus spręs pagal kitus jam likusius kriterijus, visų pirma pakuotės grožį, žinomumą iš reklamos ir kainą. O tai jau rafinuotų (perdirbtų) produktų stiprioji pusė. Kam pirkti natūralų šalto spaudimo aliejų už dvidešimt litų, jei rafinuotas kainuoja šešis? Juk apie poveikį sveikatai nieko neparašyta. Iš kur sužinoti žmogui, kad vienas yra maistas ir vaistas, o kitas valgyti netinka apskritai. (Beje, fiziniams asmenims rašyti apie produktų naudą sveikatai dar kol kas galima ir be licencijos. Bet nesu tikra, ar ilgai.) Būtent labiausiai perdirbti produktai reklamuojami per TV tokiais mastais, kad kiekvienas nė nepagalvojęs pasakytų pavadinimus ir dar paniūniuotų jų reklamos daineles (vien stebuklingas jogurtas ko vertas! Beje, kitiems gamintojams negalima skelbti, kad jų jogurtas ar kefyras padeda virškinti).

Natūralių produktų gamintojai nei Lietuvoje, nei Liuksemburge tokių apyvartų nepasiekia, tiek pelno neuždirba ir tokių brangių reklamų neperka. Vienintelis jų argumentas – informacija apie produkto naudą. Bet ji tapo draudžiama.

O tuo metu teatre, t. y. ES ir Lietuvos valdžios viršūnėse, laužomos galvos ir kuriamos koncepcijos, ką daryti dėl prastos gyventojų sveikatos, masiškai plintančių, tiesiogiai su nenatūralia mityba susijusių ligų: alergijų, diabeto, nutukimo, vėžio, depresijos, širdies ir kraujagyslių sutrikimų. Tos pačios institucijos kita ranka neleidžia vartotojams rinktis natūralių produktų. Negaliu pasakyti, norėdamos to ar ne. Nes naudos efektas ES mastu galioja nė kiek ne mažiau nei Lietuvoje.

Esate alergiškas – gerkite vaistus nuo alergijos, po kažkurio laiko jie pagadins širdį, tada jums išrašys vaistų nuo širdies, kurie sugadins kepenis, tada vaistai nuo kepenų, – bet, deja, tai jau organizmo resursų pabaiga ir šis ratas užsidaro. Žmonės, kurie tai supranta, ieško išeičių alternatyviose medicinose, kurios visos remiasi natūraliais produktais. Bet, pasirodo, bėda: jie nėra taip gerai ištirti laboratorijose, todėl siūlyti gydymuisi ir profilaktikai juos esą nesaugu. Galime pasiimti bet kokių cheminų vaistų (pavyzdžiui, kontraceptikų) instrukciją ir ten bus prirašytas lapas galimų šalutinių poveikių, pradedant bėrimais, dusimais ir baigiant mirtimi (labai saugus šalutinis poveikis). Svarbu, kad nebūtų parašyta, jog kaip vaistai neužregistruoti kmynai padeda nuo pilvo skausmo. Kai produktas užregistruotas kaip vaistas, apie jį galima rašyti, sakyti, netgi šaukti (per TV), kad jis padeda sveikatai. Svarbu tik, kad būtų surašyti galimi šalutiniai poveikiai, nesvarbu, kad jie mūsų netenkina. Tai tarsi apsidrausti nuo mirties. Juk galime.

Aš vis galvoju, kaip tie specialistai, kurie dirbo rengiant minėtąjį ES reglamentą, jautėsi. (Kaip jautėsi vietinių draudimų rašytojai, puikiai žinau – jie tikrai negalvojo apie vartotoją.) Įtariu, dalis nelabai kaip. Juk tiek nesąmonių prirašė. Pavyzdžiui, leidžiama rašyti ant pakuotės, kad produktas turi baltymų, skaidulų, vieno ar kito vitamino bei mikroelemento tik tada, kai ta dozė prilygsta nurodytai rekomenduojamai paros normai. Yra tokios rekomenduojamų normų lentelės, kuriose nurodyta, kiek pagrindinių maistinių medžiagų (nutrientų) reikia žmogui per dieną, mili ar mikrogramais šimtui gramų produkto. Skamba gal ir protingai, bet praktiškai – visai ne.

Pirma (nepatogūs faktai), yra daug daugiau žmogaus sveikatai būtinų medžiagų, kurių mokslas iki galo dar nesuskaičiavo (dalies dar ir nežino, o juo labiau nežino jų poveikio), šių medžiagų lentelėje nėra, taigi ir minėti jų negalima. Nors senieji įvairių tautų šaltiniai vienaip ar kitaip tuos dalykus mini ir esama pagrindo manyti, kad apie jų poveikį buvo žinoma.

Antra (aritmetika), nesuprantama, kodėl galima minėti tik tuos elementus, kurie 100 g produkto sudaro pilną dienos normą. Juk mes nemintame atskirais elementais: kalciu su skaidulomis pusryčiams, baltymais su magniu ir cinku pietums, fosforu su kaliu ir omegomis vakarienei. Yra įvairios koncentracijos produktų ir yra įvairiai paplitusių mikroelementų. Pavyzdžiui, ar logiška manyti, kad šimte gramų kokio nors produkto bus

visa dienos porciją folio rūgšties? Abejoju, ar tokia koncentracija išeitų žmogui į naudą. Ryžių ar ankštinių per dieną tikrai galime suvalgyti daugiau nei 100 g (taigi ir pusė dienos normos magnio pupelėse galėtų būti labai vertinga), o kokios druskos ar pipirų šimto gramų tikrai nesuvalgysime, net jei jų ir nevengiame.

Trečia (logika), kas ta rekomenduojama dienos norma? Kiekvieno žmogaus organizmas yra skirtingas – pagal amžių, lytį, svorį. Dar labiau skiriasi poreikis skirtingoms medžiagoms. Vidurkinis statistinis dydis vartotojui mažai ką sako, o iš tiesų tik klaidina. Jeigu statistiškai gyventojams masiškai trūksta cinko, tai nereiškia, kad ir jums konkrečiai tuo metu jo trūksta.

Ketvirta (biologija), nors augalai pagal rūšis turi tendenciją turėti vienokių ar kitokių nutrientų, jų skirtumai, priklausomai nuo augimo vietos ir auginimo būdo, gali skirtis dešimtimis kartų. Taigi niekaip negalima garantuoti, kad jų bus būtent tiek.

Tačiau perdirbto produkto nutrientų kiekius garantuoti galima (ką ir reikėjo įrodyti). Ant natūralios druskos nebegalima rašyti, kokių mikroelementų ji turi, nes neperdirbtos, tik iškastos druskos kiekviena partija skirsis. Kaip ir karvės pienas kiekvieną dieną bus kitokios sudėties, priklausomai nuo to, ką ji ėdė. Smėlyje užaugusi žemuogė ar čiobrelis savo maistinėmis medžiagomis iš esmės skirsis nuo tų, kurie išauginti tręšiamoje dirvoje. O antaninis obuolys (ir asiliukui aišku) turės daugiau vitamino C nei alyvinis. Tik gamykloje obuolių sultys, pienas, burokėliai, žemuogės ir kiti natūralūs daiktai gali būti sterilizuoti, homogenizuoti, suskaičiuoti ir visaip kitaip garantuotai tvarkingi.

Natūralūs produktai tam ir natūralūs, kad jie nesunorminti. Ir skirti jie nesunormintiems žmonėms. Kurie valgo tai, ką jie mano esant sveika, kas jiems skanu, ką jie suviršikina. Paprastai tokie būdavo vartotojai.

Pabaigai – esminis klausimas, prie kurio mane nuolat nuveda panašūs pasvarstymai: kažin, ar mes dar žmonės (biologiniai), ar jau kibernetiniai? Kibernetiniai, kurie džiugiai minta GMO produktais ir grynaisiais maistinių augalų bei gyvūnų koncentruotais substratais (kaip mūsų valgomi ant vatos išauginti šiltnamių agurkai), naudojasi implantuotais pagerintais klonų genais, o palaidoti žemėje daug daug metų nesuyra. Tuomet nestebina, kad automatizuojami ir socialiniai santykiai.

Aš nesakau, kad robotai yra blogi padarai. Tiesiog svarstau apie virsmą. Virsmai yra klaidus dalykas. Procesas, per kurį sąžiningas žmogus atėjęs į valdžią tampa korumpuotu, jo paties nėra pastebimas (priešingu atveju jis būtų sustabdytas). Tai kodėl manome, kad pastebėsime, kai jau būsime virtę robotais? Virtimo procesas tikrai jau yra prasidėjęs, klausimas tik, ar dar galimi grįžimai atgal – jei ne visai visuomenei, tai bent jos atskalūnams. Kuriems svarbu, ne kad būtų modernu, saugu ir pagrįsta moksliškai, bet kad būtų tikra.

MIELI *NAUJOJO ŽIDINIO-AIDŲ* SKAITYTOJAI IR RĖMĖJAI!

Kaip mums skirti 2 proc. nuo savo mokesčių?

Brangūs *Naujojo Židinio-Aidų* bičiuliai, primename, kad Gyventojų pajamų mokesčio įstatymas (2002-07-02 Nr. IX-1007) suteikia galimybę dirbantiems ir pajamų mokestį mokantiems Lietuvos gyventojams sumokėto pajamų mokesčio sąskaita paremti teisę gauti labdarą ir paramą turinčias įstaigas. Prašome ir kviečiame paremti mūsų žurnalą!

Kiek turėsite mokėti?
Papildomai mokėti nereikės. Jūsų prašymu Valstybinė mokesčių inspekcija perves „Naujajam Židiniui-Aidams“ jūsų per darbovietę sumokėto valstybei pajamų mokesčio dalį. Paramai galite skirti **iki 2 proc.** savo pajamų mokesčio.

Ką daryti, jei norite mus paremti?
Iki **2011 m. gegužės 1 d.** turėtumėte nueiti į savo miesto ar rajono Valstybinę mokesčių inspekciją, paprašyti blanko **FR0512** (dalijama nemokamai) ir jį užpildyti. Trečiame žurnalo viršelyje pateikiame pildymo duomenis.

Jei turite galimybę naudotis internetu, prašymo formą rasite adresu **www.vmi.lt.** Ten galėsite ją užpildyti kompiuteriu ir pateikti internetu. Popieriniai prašymai siunčiami Mokesčių inspekcijai paštu (turi siųsti pats mokėtojas). Adresą rasite telefonų knygoje (adresas Vilniuje: VMI, Ulonų g. 2, LT-08245 Vilnius).

Dėkojame, kad esate su mumis!

Lietuviško kino migloje: Geras kinas bus!

LINA KAMINSKAITĖ-JANČORIENĖ

Lietuviškas kinas nėra tokia tikrovė, kurią galėtum netarpiškai stebėti: norint jį užčiuopti, tenka naršyti – spaudoje, internete ar atminties kertelėse. Beieškodama jose apžvalgai pradėti tinkamo įvykio, niekaip negalėjau nuvyti mintyse besisukančio klausimo: „Jei sutikčiau kultūros ministrą, tai ką jam pasakyčiau?“ Nesistebėkime, šiam klausimui pagrindo yra – juk tai ne tik ministras (po ilgos pertraukos), *suvokiantis*, kas yra kultūra, bet ir bene pirmasis, teikiantis išskirtinį dėmesį kinui! Kino užkulisiuose karštligiškai šnibždėta apie galimybes, perspektyvas, o virtinės kino interesantų slankioja aplink ministerijos duris, pranašaudami, jog laikas permainoms atėjo. Derėtų patikslinti, jog tarp aktyviųjų kinažmogių (antai prodiuserių) permainos suvokiamos primityviau, nei galima būtų tikėtis. Naujas ministras reiškia galimybes naujai derėtis dėl galios: gauti didesnį finansavimą vienam ar kitam filmui ar išsaugoti sustabarėjusią kėdę nefunkcionuojančioje institucijoje. Apsisprendus, jog naujo ministro atėjimas yra kertinis įvykis, vertėtų žvilgterėti, kokia aplinka ir padėtis jį pasitinka kino kultūros srityje.

Paskutinysis sezonas prasidėjo netikėta viltimi, jog verto dėmesio kino Lietuvoje belieka laukti neilgai – gal ketverius ar penkerius metus. Ši viltis rėmėsi nauja kino kūrėjų karta, savus gebėjimus demonstravusia baigiamaisiais diplominiais darbais. Lietuvos muzikos ir teatro akademijos (LMTA) kino režisierių ir operatorių kartos ruošiamos kas ketverius metus, tad jų baigiamieji darbai tampa tikru lietuviškos kino kultūros įvykiu. Iš režisierių darbų išskirtinio dėmesio sulaukė Marato Sargsyano ilgesingoji sakmė *Lernavan*, Linos Lužytės sarkastiškoji Lietuvos nepriklausomybės atgavimo pradžios refleksija *Jau puiku tik dar šiek tiek* bei Dovilės Šarutytės paauglių išgyvenimais besiremianti istorija *Aš tave žinau*, įvertinta ir „Sidabrine gerve“. Metais vėliau studijas baigę jaunieji operatoriai taip pat įsivėlė į konkurenciją, pabandę įvaldyti dramaturginio pasakojimo kine taisykles. Šis operatoriaus Ramūno Greičiaus užmanymas – išplėsti operatorystės meistriškumo ribas – bepradedančius kūrėjus pastūmėjo tapti režisieriais ar net scenaristais. Rezultatas buvo kiek netikėtas, atskleidęs simptomiškas lietuviško kino bėdas. Atsisakius kalbinių dialogų ir sutelkus dėmesį į pasakojimą vaizdu, žiūrovai nebėra verčiami kankintis klausydamiesi dirbtinai konstruojamų pašnekesių. Peršasi aiški išvada – dialogai silpnoji lietuviško kino pusė, jų atsisakius, filmų raiška išgrynėtų.

Praėjusieji metai buvo paženklinti ir brandžios kino kūrėjų kartos kūrinių premjerų – Šarūno Barto *Eurazijos aborigeno* ir Kristijono Vildžiūno *Kai apkabinsiu tave*. Abu kūriniai tapo ilgalaikiais kino kritikos diskusijų leitmotyvais.

Šarūnas Bartas plačiau žinomas svetur nei namie. Itin didelį dėmesį jam rodo prancūzų sinefilai, o šios šalies platintojai bei gerbėjai rūpinasi jo kūrybos sklaida (Prancūzijoje leidžiama Barto filmografija DVD formatu). Tai patvirtina ir prancūzo Guillaume'o Coudray, atsekusio Barto pėdomis į Lietuvą, asmeninė patirtis, užfiksuota dokumentiniame filme *Šarūnas Bartas: vienas lauke – karys*. Susižavėjęs lietuvio kūryba, Coudray nusprendė keliauti į Lietuvą ir pabandyti prisiliesti prie didžiojo kūrėjo. Tapęs filmo *Laisvė* (2000) kūrybinės grupės nariu, jaunuolis ilgainiui pritapo prie Barto aplinkos ir galėjo menininką pažinti iš arčiau. Tiesa, filmas nekeliaklupsčiauja, veikiau atvirkščiai – nukarūnuoja menininko neprieinamumą ir fiksuoja savo, kaip gerbėjo, vidines transformacijas, kurias nulėmė neišvengiama akistata su tikru žmogumi, o ne įsivaizduojamu meno stabu. Tai, jog Barto kūryba lieka lietuviškos kultūros pariby, nesumenkina jos svarbos autoriniam kinui. Europos kino specialistai jį vadina vienu reikšmingiausių režisierių posovietinėje erdvėje, o jo kūriniai gretinami su Bélos Tarro ar Fredo Kelemeno darbais.

Naujausias Barto filmas suskaldė kino žinovus į kelias stovyklas: vieni įžvelgė naują slinktį režisieriaus kūryboje – naratyvo paieškas savito fenomenologinio braižo ribose, kiti kaip tik šio braižo pasigedo, nujausdami kūrėjo nuovargį vaikantis įkvėpimo, na, o treti konstatavo – režisierius neatsispyręs narcisistinėms pagundoms įamžinti save savoje kūryboje (Bartas filme atlieka ir pagrindinį vaidmenį). Nemažą nuostabą tebekelia šio filmo platinimo sunkumai. Po pasaulinės premjeros Berlyno festivalyje (2010) bei nacionalinės premjeros Tarptautiniame Kauno kino festivalyje, šis filmas taip ir liko plačiau nedemonstruotas Lietuvos kino ekranuose.

Tuo tarpu Kristijono Vildžiūno filmas su sklaidos problemomis nesusidūrė, filmo koprodiuseris, lenkų kino legenda Krzysztofas Zanussi pareigą atliko deramai. Tiesa, jo dalijamuose interviu atsiliepimai apie filmą – kiek santūrūs, mieliau dalytasi pamąstymais apie dvišalius santykius ir pasaulinės geopolitikos bėdas... Vildžiūno pavardė įdėmesniems kino žiūrovams žinoma iš tokių filmų kaip *Nuomos sutartis* (2002) ar *Aš esi tu* (2006). Režisieriaus braižui būdingas klasikinės kino kalbos įvaldymas, pagrindiniais personažais pasirenkant kiek netradicinius, bet neatgrasius šiuolaikinės kultūros veikėjus: išsiskyrusi keturiasdešimtmetė verslininkė (*Nuomos sutartis*) ar vienišius architektas, besistatantis medyje namelį (*Aš esi tu*). Naujausiasis filmas lietuvių kritikos buvo sutiktas gana palankiai, mat dėmesį objektyviai traukė pats užmanymas į sovietinius laikus pažvelgti suasmenintai, remiantis tikra istorija (aktorės ir dailininkės Dalios Juknevičiūtės bandymu susitikti su tėvu režisieriumi Romualdu Juknevičiumi 1958 m.). Naujos temos paieškos bei filmo veiksmo vieta (padalytasis Berlynas sienos statymo išvakarėse) buvo sutikti džiugiai. Filmo simpatikai įžvelgė vykusį bandymą objektyviai pakilti virš savo istorijos, be graudulio permąstyti ano meto žmonių patyrimus. O štai skeptikų neįtikino nei galimas tarptautinis aktualumas, nei aktorių kuriami personažai, nei dramaturginis vienalytiškumas. Kitaip tariant, palanki filmo tema liko neišnaudota, lietuvių aktoriai vaidino blogai, iš pradžių puikiai rutuliota įtampa filmui įpusėjus nuslopsta.

Nemenkų diskusijų kėlė ir filmai, pabandę užkabinti alternatyvias temas: *Anarchija Žirmūnuose* (rež. Saulius Drunga), *Man klinikinė depresija ir aš siurbiu žolę* (rež. Rokas Eltermanas), *Porno Melodrama* (rež. Romas Zabarauskas). Drunga ir Zabarauskas – naujos nepriklausomo kino kartos kūrėjai, savarankiškai siekiantys įvaldyti kino meną. Drunga išgarsėjo dar 2007 m. to paties pavadinimo scenarijumi, pelniusiu ES „Media“ prizą už geriausią kino scenarijų. Tiesa, lietuviškoje naujienų žinutėje tuo metu šis faktas buvo pristatytas kiek dramatiškiau, jaunąjį kūrėją pavadinant Kanų festivalio laureatu. Melagystės demaskavimas, žiniasklaidoje išvirtęs į neurotišką kova dėl tiesos, prie žinomumo tik prisidėjo. O štai Zabarauskas priskirtinas ambicingiems jaunuoliams, labiau pasitikintiems viešųjų ryšių galia nei savo kūryba. Plačiai kino bendruomenei pristatytas kūrinys neliko nepastebėtas ir šiemetinio Berlyno kino festivalio, kur ir įvyko *Porno Melodramos* premjera. Abu šie kūriniai pasižymi ne tik pijariniu potencialu, bet ir populiaria homoseksualumo tema. *Anarchija Žirmūnuose* bando įtikinti anarchijos pagrįstumu per primityvaus paaugliško maišto istoriją, paskanintą lesbietiškos meilės motyvu, o *Porno Melodrama* – homofobiškomis nuotaikomis bei perdėm egzaltuotu netolerancijos gėjams apvirkavimu.

Užtat dokumentinis filmas *Man klinikinė depresija ir aš siurbiu žolę* išsiskiria nedeklaruojamu atvirumu bei dokumentuojamu nuoširdumu. Eltermanas pagrindiniu kūrinio personažu pasirenka savo artimą draugą, mėgėjiška kamera fiksuoja jo nuotaikas bei sapaliojimus apie apgailėtiną savo gyvenimą. „Kietumo“ deklaracijos nenuspėjamai išvirsta į liūdnai graudų šiuolaikinių dvidešimtpenkiamečių dienoraštį, kurio antraštė: „Mes neturime ko pasakyti“. Filmas buvo sutiktas dviprasmiškai, vieni džiaugėsi minėtu atvirumu, kiti piktinosi meniniu primityvumu. Kūrinį lydėjusi diskusija persikėlė ir į LMTA kabinetus, kiek apkartinusi režisieriui tolesnes studijas. Mat pro institucinkai akylus žvilgsnius nepraslydo filme nuskambėjusios abejonės lietuviškojo kino autoritetais („Šarūnas Bartas – tai tau ne šuns papas“) ar studijų pagrįstumu („dėjau ant akademijos“).

2010-ieji lietuviškame kine baigėsi pergalingais skaičiais: pristatyta arti 50 naujų kūrinių (vaidybinių, dokumentinių, trumpametražių ir ilgametražių). O iš 2011-ųjų pradžios justi, jog laikas pribrendo permainoms. Štai Berlyno kino festivalyje lietuvių kūrėjo Manto Kvedaravičiaus filmas *Barzakh* tapo vienu įsimintiniausių dokumentinio kino debiutų, pradėjęs festivalio „Panoramos“ programą bei jau pelnęs Ekumeninės žiuri diplomą ir tarptautinės žmogaus teisių organizacijos *Amnesty International* prizą. Paradoksalu, jog iki šiol kino bendruomenei nežinomas Kvedaravičius sugebėjo padaryti tai, ko nesugebėjo jauni ar žinomi lietuvių kino kūrėjai. Jis santūria kino kalba prabilo apie esminius žmogaus prigimties dėsnius bei atsigręždamas ne į vietinę aktualiją, o karo padarinių suluošintą Čečėniją. Pasinaudoti vaizdo raiškos galimybėmis režisierių paskatino jo akademinis akiratis: kultūrinė antropologija (magistro laipsnis Oksfordo universitete), atliktas tyrimas apie žmonių kankinimus ir dingimus Šiaurės Kaukaze bei rengiama daktaro disertacija, gilinantis į valstybės galios bei sukeliamo skausmo padarinius (Kembridžas). Filmas įdomus ir tuo, jog neapsiriboja vien politinės dokumentikos žanru, fiksuojančiu nepakeliamą Čečėnijos žmonių būtį, atvirkščiai, – žengiama į alegorinį lauką, būdingą lietuviško kino klasikos tradicijai (Almanto Grikevičiaus, Henriko Šablevičiaus, Audriaus Stonio, Arūno Matelio ir kitų filmai). Tai, jog ne kinažmogio darbas tapo įsimintiniausiu pastarojo meto kino filmu, atskleidžia dar vieną lietuviškojo kino negalės simptomą – nepaliaujamą „virimą savame katile“.

Akivaizdu, jog šiuolaikinėje lietuvių kino kūryboje juntamos slinktys ragina permąstyti nusistovėjusias kūrybines klauzules. O kino politikos areale Kultūros ministerijos taikliai pasirinkta lietuviškojo kino paveldo grąžinimo valstybei gairė (2003 m. visos lietuvių kino kūrėjų kūrinių, nuo 1956 m. kurtų Lietuvos kino studijoje, turtinės teisės kartu su Kino studijos pastatais buvo parduotos sunkiai identifikuojamam uabui) dar nedavė vaisių, nors ir leidžia laukti tęsinio.

Po rinkimų: apie margaspalvių rezultatų reikšmę

KORNELIJUS ILGAVA

Atrodo, kad rinkimai kaskart ateina lyg nenoromis, kaip nenormali, neįprasta būsena palyginus su kasdieniu (nykiu) politikos suvokimu. Politika tuomet beviltiškai bando tapti bent kiek apčiuopiama ir aktuali. Strategijos ir internetiniai jų aptarimai yra šio bandymo „sugrįžti“ pas rinkėją požymiai. Bet tai tik menka rinkimų dalis. Kasryt važiuojantįjį (sostinėje) į darbą pasitinkantys mėlyni, geltoni, oranžiniai, žali, raudoni plakatai yra pagrindinis politikų rūpestis. Atrodo, būtent jie turėtų atsakyti į klausimą, kodėl vieni ar kiti turėtų būti išrinkti. Todėl vienuose plakatų teisinamasi turint sveiko proto, kituose apsukria povyza tiesiama ranka rinkėjui palesinti. Tuo metu svarbiausia: kokios vertybės paklausios rinkoje, kaip išgauti vienijantį karo šūkį, kaip eskizuose išdėlioti jaunimėlį, kad partija atrodytų atsinaujinusi ir veržli. Bet anapus plakatų – bemaž nieko. Jokių politikų forumuose ir konferencijose, bediskutuojančių tarpusavyje apie miesto ateitį.

Stebėtis gal ir neverta, juk ir Seimo rinkimų metu partijų programos atsiranda tik likus porai mėnesių iki rinkimų dienos, o viešojo kalbėjimo kultūra vargiai primena kokius rinkimus į Jungtinės Karalystės Bendruomenių rūmus. Tačiau plakatai ir internetinės strategijos tik slepia, jog pasibaigus rinkimams politika iškeliaus anapus piliečio tikrovės, į žiniasklaidos ir interneto tyrus, tiesą sakant, taip ir neatvykusi į rinkėjo kasdienybę. Pergalę nustatys ir aptarinės žurnalistai ir politologai. Piliečius politiniai sprendimai ir jų aptarimas arčiausiai pasiekia per žiniasklaidą, bet šis santykis – irgi su kažkuo anapus žmogiškosios tikrovės. Dažniausiai apčiuopiamos būna tik tų sprendimų pasekmės. Išties, vargana savivaldos rinkimų dalia. Įpratus politiką matyti anapus kasdienybės, rinkimai tampa įdomūs tik paskelbus rezultatus ir tik trumpam. Lietuvoje plakatai tampa kūnais tik sužinojus nugalėtojų vardus. Bet ir tie kūnai tematomi žiniasklaidos hipertikrovėje.

Praėjus kelioms dienoms po rinkimų, *Lietuvos žiniose* užtikau mažytį Lietuvos žemėlapį, kuriame ji buvo padalyta į savivaldybes bei nuspalvinta skirtingomis spalvomis pagal tai, kur kokia partija gavo daugiausiai mandatų. Lietuva buvo išmarginta įvairiausiomis spalvomis. Keletą minučių mėginau aptikti kokį nors spalvų pasiskirstymo dėsningumą, bet veltui. Ypač „gražūs“ Lietuvos vakarai: liberalų laimėtas geltonas Klaipėdos miestas, mėlynas Tvarkos ir teisingumo (TT) Klaipėdos rajonas, šiek tiek į šiaurę melsva konservatorių Palanga, o į apačią pusiau pilka, pusiau žalsva Šilutė (kuri išties turėjo būti dar ir mėlyna, ir melsva, mat konservatoriai, liberalcentristai, valstiečiai liaudininkai ir TT – visi gavo po keturis mandatus). Kitapus marių raudona Neringa su socialdemokratų dauguma. Vis dėlto Platonas buvo teisus, kad demokratija yra lyg „visokiomis spalvomis išmargintas apsiaustas“.

Gana banaliai skambantis teiginys išties yra politinės minties ir veiksmo būklės diagnozė. Nerija Putinaitė yra teisingai pastebėjusi, kad Nepriklausomybės atkūrimo momentu tautą vienijęs „bendro priešo įvaizdis“. Atkūrus Nepriklausomybę griuvo solidarumo pamatai ir nebeliko vienijančios vertybinės ašies. Piliečių sambūriai pradėjo skeldėti, o šie rinkimai parodė tebesitęsiančią demokratinio kūno fragmentaciją. Atrodytų, jog fragmentacija savaime nėra blogai. Tai galėtų būti plačių ir įvairių interesų (žaliųjų, feminisčių, LGTB, nacionalistų, katalikų etc.) atstovavimo pasekmė. Gal net aktyvaus pilietinio (ar politinio?) veikimo išdava. Bet akivaizdu, kad nieko panašaus nėra. Šitoks susiskaldymas tėra viešosios demagogijos pasekmė. Pavienės politinės grupės lozungais patraukia pakankamą procentą piliečių savo pusėn, kad patektų į savivaldybės tarybą, bet to nepakanka atstovauti didžiajai rinkėjų daliai. Išties tai teženklina vis dar menką politinių jėgų, o drauge ir piliečių pajėgumą vienytis idėjiniu pagrindu. Jeigu galima tarti, kad parlamento lygmeniu vis dar įmanoma tarp partijų rasti kairės ir dešinės skirtis, tai savivaldoje – kur kas sunkiau. Lietuvoje vis dar nėra formuluojamos kairės bei dešinės idėjinės nuostatos apie miesto gyvenimą. Kitaip tariant, negalėtume aiškiai pasakyti, kuo idėjine prasme skirtųsi liberalų valdomo miesto gyvenimas nuo konservatorių.

Politinės terpės fragmentiškumą ženklino „Valdemaro Tomaševskio bloko“ sėkmė Vilniuje. Viena vertus, jungtinė rusų ir lenkų koalicija galėjo tikėtis tokios sėkmės, mat apie 30% Vilniaus gyventojų yra šių tautybių. Kita vertus, tik 6% procentai balso teisę turinčių vilniečių pasirinko šį bloką. Tai klasikinis pavyzdys, kaip gerai organizuota mažuma sugeba pasiekti pergalę. Akivaizdu, kad lenkus mobilizavo atkaklus priešinimasis spręsti mažumoms aktualius klausimus. Kartais atrodo, jog Lietuvoje į lenkų tautybės piliečius žvelgiama veikiau kaip į kitos valstybės – Lenkijos piliečius. Tikriausiai kai kurie jų ir patys to norėtų. Gal ir Lenkijoje nemažai kas to norėtų. Bet

jie yra Lietuvos piliečiai ir ligšiolinis vengimas juos politiškai integruoti didina konfrontaciją tiek su savomis tautinėmis mažumomis, tiek su pačia Lenkija. Galbūt ši santykinė pergalė duos progą aktyvesniam kontaktui su lenkų mažuma. Derybos Vilniuje tarp lenkų ir rusų bloko bei konservatorių yra pirmas žingsnis. Vis dėlto bendras veikimas bus sėkmingas tik tuo atveju, jei tautinių mažumų interesus didžiosios partijos taip pat suvoks kaip lenkų ar rusų partijos. Šiuo požiūriu, Rusų aljanso ir Rusų sąjungos nesėkmė Klaipėdoje, kurios penktadalis gyventojų – rusakalbiai, liudija, kad pagrindinės partijos gali įgyti tautinių mažumų pasitikėjimą.

Sulaukus rezultatų neatruko paaiškėti, kad jokių pergalių ar pralaimėjimų nėra. Tiesa, nors socialdemokratai surinko daugiausiai mandatų visoje šalyje, apžvalgininkai buvo linkę nugalėtojais skelbti konservatorius. Suprask, krizinė situacija, nepopuliarūs sprendimai, žemas pasitikėjimas premjeru turėję sąlygoti TS-LKD pralaimėjimą, o vis dėlto jie liko antri. Sąlyginė aukštojo mokslo reformos sėkmė, ir antikrizinės priemonės ar... ištikimų rinkėjų inercija? Tačiau viena partija (konservatoriai nėra išimtis) didžiuosiuose miestuose niekur neiškovojo tokios daugumos, kad galėtų savarankiškai spręsti, kaip atrodys valdančioji koalicija. Politinės terpės fragmentiškumas tampa priežastimi ieškoti būdų konsolidacijai. Vis dėlto partijos vargiai ieško būdų vienytis idėjiniu pagrindu. Po rinkimų ir toliau yra grupuojamasi utilitarinių išskaičiavimų metodu: vienose savivaldybėse liberalams geriau sekasi tartis su konservatoriais, kitose populistai buriasi su socialdemokratais, trečiose – liberalai su populistais ir socialdemokratais ir panašiai. Taigi jokių netikėtumų čia nėra ir pragmatiniai interesai toliau ima viršų prieš idėjines nuostatas. Šios pragmatiškos koalicijos tampa paslankios, atviros įvairiausiems pasiūlymams, bet kartu – trumpai tveriančios bei lengvai pažeidžiamos netrukus iškylančių skandalų. Jos užtikrina politikos tęstinumą, bet politika be idėjinio turinio išties tėra šaltas naudos ir kaštų kalkuliavimas, – kaip turguje (su kasos aparatais).

Todėl neseniai vieno stebėtojo išsakytas požiūris, jog „prasidės mūsų atsitokėjimo ir šalies politinio lūžio metas“, mažai teįtikina. Tai reikštų, jog sąžiningumo, doros kriterijai nugalėjo pragmatiką, korupciją ir varganas įvaizdžio kūrimo technologijas. Tik keliose savivaldybėse laimėjo tikrą pasitikėjimą turintys asmenys (plg. Druskininkus). Tik keliose savivaldybėse partijos sugebėjo susiburti idėjiniu pagrindu (plg. Palangą). Jei tikrai įvyko „atsitokėjimo metas“, tai kaip paaiškinti, kad vienoje Lietuvos pusėje, Klaipėdoje, daugiausia mandatų surinko tikrai sąžiningo politiko Eugenijaus Gentvilo liberalai, o kitoje pusėje, Vilniuje – Artūras Zuokas ir jo „judėjimas“? Zuoko sugrįžimas neatrodo toks įspūdingas, kaip norėtų būti matomas. Prieš devynerius metus vesdamas liberalų ir moderniųjų krikščionių demokratų (!) koaliciją Zuokas surinko daugiau nei šešiasdešimt tūkstančių balsų. Šiemet – dvigubai mažiau. Žinoma, buvęs Vilniaus meras vis dar dengiamas įvaizdžių. Jis atrodo ryžtingas ir veržlus, palyginti su neišvaizdžiais miesto tarybos nariais. Bet, įgyvendinant ar planuojant projektus, originalaus ir jaunatviško lyderio butaforija subliūkšta. Savo užmojais Zuokas kur kas panašesnis į brazauskinius inžinierius ir statybininkus nei į liberalų viduriniosios klasės atstovą. Nepaisant statybų manijos ar korupcijos skandalų, vilniečiai vis dėlto renkasi Zuoką. Už šio pasirinkimo slepiasi darbštaus ir charizmatiško lyderio ilgesys – deja, jį įkūnija skandalingas, bet tikrai gajus politikas.

Miestas yra funkcionuojantis organizmas ir neužtenka vieno intereso ar kelių skirtingų, bet susibūrusių naudos sumetimais, atstovavimo. Vertybinis nuoseklumas, ištikimybė principams bei tikras pažadas yra tvarios, nefragmentuotos politikos garantai. Politinių jėgų konsolidacija savaime neveda link tokio tikslo, bet šiuo atveju tai būtų praktinis veiksmas. Paprastai tariant, kol kas nėra galimybės alternatyvoms savivaldos lygmenyje. Būtent šiuo požiūriu verta kalbėti apie politinių jėgų konsolidaciją idėjiniu pagrindu – kaip alternatyvą pragmatinį ir populistinį kelią pasirinkusioms partijoms. Konsolidacija dabar neįmanoma kairėje, nes kairė nėra tam pajėgi. Vienintelė nuosekli kairės partija – Socialdemokratų sąjunga – yra anapus populiarumo ribos. Bet gal galima kalbėti apie dešinės perspektyvą? Kol TS-LKD yra pavykę (klausimas, kaip ilgam ir kiek prasmingai) konsoliduoti konservatyvias dešiniąsias jėgas. O štai abeji liberalai išgyvena nuosmukį (tai rodo ir pralaimėjimas sostinės savivaldybėje). Todėl kyla klausimas, ką šioje situacijoje pasirinks Liberalų sąjūdis: likti atskira partija, jungtis su liberalcentristais ar įsilieti į TS-LKD gretas?

Pirmasis variantas – matyt, tikėtiniausias, – atneštų ir didžiausių praradimų: per šiuos rinkimus liberaliai nusiteikę vilniečiai buvo labiau linkę balsuoti už (atsinaujinusį?) Zuoką nei liberalus. Silpni ir fragmentuoti liberalai nebeatrodo patraukli jėga. Vadinasi, neužteko Petrą Auštrevičių pakeisti Eligijumi Masiuliu. Antrasis variantas Liberalų sąjūdžiui būtų tam tikras pralaimėjimas. Prieš savivaldos rinkimus, gana arogantiškai nusiteikę liberalcentristų atžvilgiu, jie tarėsi, jog šie rinkimai taip sužlugdysią idėjinius „brolius“, jog jie patys prašysis įliejami į gretas. Pasirodo – smarkiai apsirikta. Bendroje sumoje Masiulio liberalai surinko mažiau mandatų nei Gintauto Babravičiaus. Taigi vargu ar jie galėtų diktuoti sąlygas liberalcentristams.

Galiausiai lieka trečiasis variantas, kuris atrodo mažiau tikėtinas, bet kartu ir labiausiai intriguojantis – vienijimasis su konservatoriais. Nepaisant panašių nuostatų ekonominiais klausimais, toks žingsnis atrodo neįtikėtinas turint prieš akis tautininkų sparno ekscesus. Vis dėlto

tautininkai sudaro mažą konservatorių dalį ir atrodo, kad jų įtaką užtikrina tik nevaržomas jų rėksmingumas. Siekis išlikti parlamente verstų liberalus įsijungti. Noras sukurti idėjinę atsvarą konservatorių gretose verstų liberalus priimti, o gal ir kviesti. Bet ar tokiu atveju sugebėtų išlikti vieninga ir taip vidinę įtampą juntanti TS-LKD? Ar tikrai prasidėtų gyva vidinė idėjų apykaita? Sunkiai atsakomi klausimai.

Savivaldos tarybų rinkimų rezultatai vargu ar gali būti naudojami prognozėms, tarkime, Seimo rinkimų. Neaišku, ar silpnokai pasirodžiusios populistinės jėgos toliau smuks. Neaišku, ar liberalai sugebės įveikti susiskaldymą ir vėl išplėsti savo populiarumą už Klaipėdos ribų. Neaišku, ar konservatoriai sugebės pasinaudoti atsigaunančios ekonomikos vaisiais bei vis dar turimu nemenku pasitikėjimu. Neaišku, ar Zuokas nesusikompromituos dar kartą ir ar jo judėjimas taps stabilia politine jėga. Neaišku, ar valstiečių liaudininkų partija peržengs savo regioninį populiarumą ir taps valstybinio masto partija. Šiaip ar taip, kaip Ekleziaste pasakyta, „po saule nieko nėra nauja“. Prognozės kaip mat griūva sužinojus koalicinių derybų rezultatus, taip tik patvirtindamos, kad žmogiškieji reikalai yra labiau nenuspėjami negu norima. Tada nugalėtojais skelbiasi ne tie, kurie laimi, bet tie, kuriems pavyksta suburti koalicijas. Pasirodo, sugrįžta seni, bet vadinasi naujais. Taigi ir vėl pykstama nenuėjus balsuoti, mat pateko ne tie, kurių norėta. Vis dėlto problema glūdi ne balsavime ir ne rezultatuose. Tiesiog tokios jau tos fragmentuotos, margaspalvės politinės erdvės pasekmės.

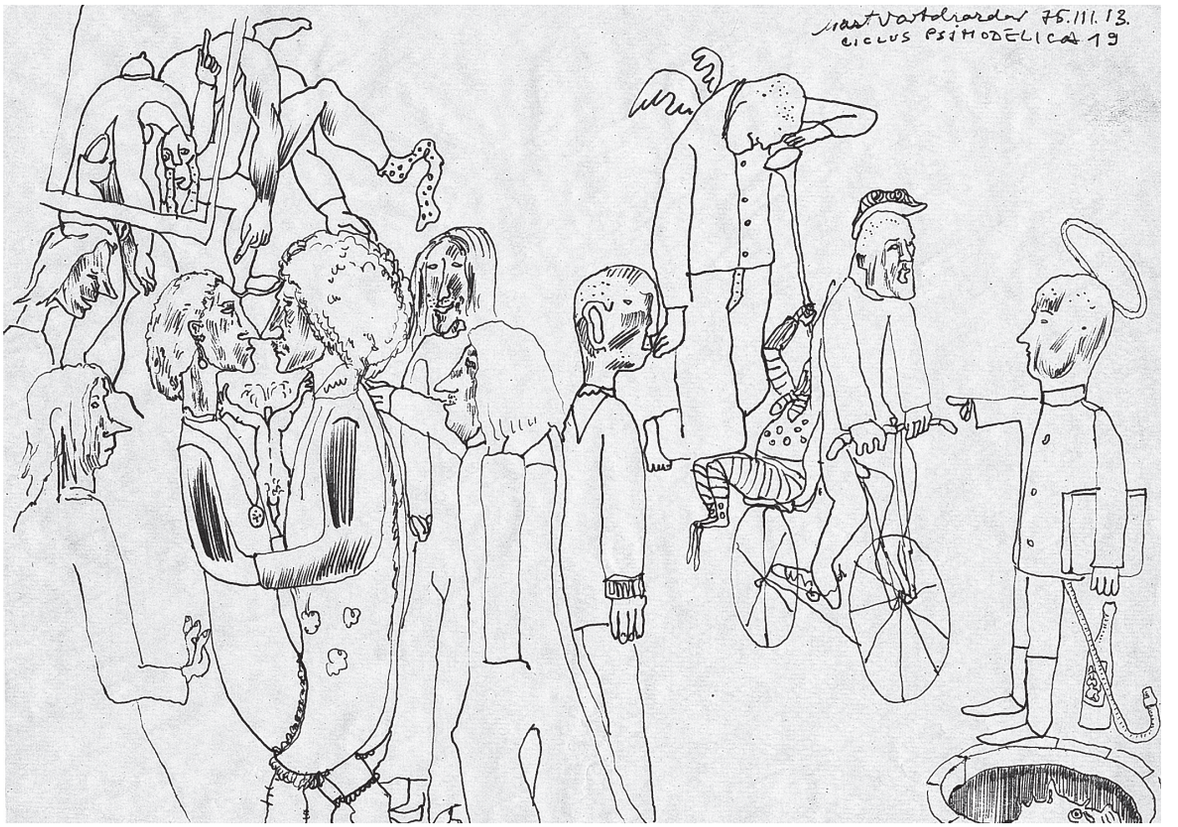

Antanas Martinaitis (galbūt ir kt.). Ciclus psihodelica 19. 1975. Popierius pieštukas. Iš Laimos Drazdauskaitės archyvo

Lotynai

Lotynų Amerikos politika – kreoliškieji faktoriai

EGIDIJUS VAREIKIS

Samuelis Huntingtonas, pranašaudamas civilizacijų susidūrimus, Lotynų Ameriką išskyrė kaip visiškai atskirą civilizaciją. Sunku jam labai prieštarauti, juolab kad išties regionas nuo Meksikos ir JAV sienos iki Ugnies Žemės Argentinos ir Čilės pietuose išsiskiria grupe savitų bruožų, nors patys Lotynų Amerikos gyventojai kokio nors europiečio akimis labai panašūs. Rasių ir kultūrų sintezė leidžia kalbėti apie realų, o ne išgalvotą ir įstatymais įtvirtintą multikultūralizmą. Lotynų Amerikos dėka šiandien ispanų kalbos vartojimas mažai nusileidžia anglų kalbai. Pasak statistikos, apie 350 milijonų žmonių pasaulyje ispanų kalbą laiko pirmąja, o tai trečia vieta pasaulyje.

Lotynų Ameriką „atrado ir sukūrė“ kadaise stipriausios lotyniškos valstybės. Gausioje literatūroje, siekiančioje kaip nors suprasti Lotynų Amerikos politikos prigimtį, vyrauja tendencija teigti, kad ši civilizacija iki šiol išsiskirianti ekonomikos ir politikos akibrokštais, netikėtomis kruvinomis revoliucijomis, kivirčais ir karais. Čia atsirado populizmas, čia šaknis tvirtai įleido vadinamoji išlaisvinimo teologija. Visa tai verčia klausti, kas toji Lotynų Amerika yra: istorijos klaida, tebesitęsiantis politikos ir multikultūralizmo eksperimentas, ar šiaip (ne) laimingas atsitiktinumas. Nuomonės labai skiriasi, pradedant tuo, kad civilizacijos charakterį galėjo nulemti specifinės gamtinės sąlygos, vadinamasis kreoliškas identitetas ar tiesiog atsitiktinumų grandinė, pasukusi visuomenę ne demokratijos, o autoritarizmo keliu. Britai, prancūzai ar olandai valdo labai nedideles Lotynų Amerikos dalis, kad būtų galima tvirtinti, jog anglosaksiška tradicija tikrai galėjo sukurti kitokią Lotynų Ameriką nei „lotyniškoji“.

Geografijos studijos patvirtins, kad argentiniečiai ar brazilai turėjo ne blogesnes sąlygas nei JAV naujakuriai (dar XIX a. pabaigoje buvo spėliojama, kuri šalis ekonomiškai perspektyvesnė – Argentina ar JAV?), o bandymai sėkmes ir nesėkmes sieti su rasių teorijomis iš viso nebėra pageidaujami.

Paprastai lotyniškoji kontinento istorija ir politikos nagrinėjimas prasideda nuo geopolitinio ispanų ir portugalų sandėrio. Dar 1494 m. (vos dvejiems metams praslinkus po Amerikos atradimo!) abi šalys sudarė vadinamąją Tordesiljo sutartį, kuria padalijo visą (!) pasaulį į – Ispanijos ir Portugalijos – įtakos sferas. Šio 500 metų senumo „Molotovo-Ribbentropo pakto“ pasekmės atsispindi Lotynų Amerikos geografijoje. Pietų Amerikoje portugališka valstybė tėra viena – Brazilija, kitos ispaniškos. Jei ne britų ir prancūzų imperinės ambicijos, pasaulis šiandien kalbėtų tik ispaniškai ir portugališkai.

Kodėl taip neatsitiko? Portugalija buvo, matyt, fiziškai per maža valdyti pusę pasaulio, o ispanai, matyt, valdė daugiau remdamiesi trumpalaikio pelno nei ilgalaikės politinės perspektyvos projektais. Esminių skirtumų nuo JAV šiame kontekste veikiausiai esama dviejų. Pirma – tai, kad britų kolonijos savo išsivadavimo karais siekė visiškos politinės nepriklausomybės, o vėliau integracijos, ispanų kolonijos gi viena po kitos ėmė skelbti nepriklausomybę „imperijos sudėtyje“, t. y. deklaruodamos savo ištikimybę karūnai, nors ir ne Madrido biurokratijai.

Sakoma, kad Pietų Amerikos nepriklausomybei svarbiausią impulsą davė Napoleonas – pavertęs Ispaniją tuometinės Prancūzijos vasale ir gerokai palengvinęs užjūrio atsiskyrimo procesą. Galiausiai susiformavo valstybės, kurių sienos buvo nulemtos dviejų veiksnių: Ispanijos kolonijinės administracijos liekanų ir naujųjų vadovų sugebėjimo pajungti vienas ar kitas sritis. Taigi Lotynų Amerikos valstybės nebuvo griežtai tautinės – „vestfalinės“, kokios kūrėsi Europoje. Daugelyje vietų sienų linijos nesutapo su natūraliomis ribomis: kalnais, didelėmis upėmis, nepraeinamais miškais; nebuvo net kiek tiksliau pažymėtos. Tai savitai užprogramavo būsimuosius kivirčus dėl pasienio sričių.

Antra, regione įsigalėjo ne demokratinė sistema, o veikiau vado ir ginkluotos jėgos kultas. Dažniausiai, pasiekę ženklių karinių pergalių prieš tironiją, vadai pasirodydavo visiškai bejėgiai valstybinių reikalų tvarkyme, apaugdavo biurokratiniu aparatu, paskęsdavo korupcijoje. Sąžiningesni atsistatydindavo ir pasirinkdavo vienatvę emigracijoje, o pritrūkusieji valios sulaukdavo markesiškojo patriarcho rudens, tad ne visada buvo laimingi. Pagal Lotynų Amerikos didvyrių biografijas galima rašyti studiją „Asmenybės kultas: genezė ir raida“.

Simónas Bolívaras, išvadavęs iš Ispanų karūnos šiaurinę kontinento dalį, sukūrė Didžiąją Kolumbiją, kuriai be dabartinės Kolumbijos priklausė dar ir Venesuelos bei Ekvadoro teritorijos. Tramdydamas besivaidijančius generolus, karų didvyris veikiai pats tapo diktatoriumi. Ekonomika merdėjo, valdžios struktūros sparčiai degradavo. José de San Martínas, vadavęs Argentiną ir Čilę, taip pat tapo diktatoriumi.

Supratęs savo likimo beviltiškumą, išvyko į Prancūziją, kur mirė beveik pamirštas. Jo bendražygis – Bernardo O'Higginsas, penkerius metus valdęs Čilę, atsisakė savo įgaliojimų ir taip pat pasirinko atsiskyrėlio gyvenimą. Argentinos vadovas Juanas Manuelis de Rosas, su ginklu rankoje gynęs federalizmo idėjas, galiausiai sukūrė pavyzdingą centralizuotą valstybę. Ir taip toliau.

Valdžios tragizmas, valdovų populiarumo kilimas ir beviltiškas smukimas, entuziazmas ir depresijos buvo labai palanki dirva įvairiems karams. Todėl jų, kaip minėta, nestigo. Per tuos du šimtmečius, kai Pietų Amerikoje egzistuoja kokios nors nepriklausomos valstybės, karo neišvengė nė viena.

Iš ilgo sąrašo paminėsiu keletą. 1825 m. prasidėjo Brazilijos ir Argentinos konfliktas dėl galimybės valdyti Paranos ir Urugvajaus upių žiotis bei La Platos įlanką. Po dvejų metų karas baigėsi naujos nepriklausomos valstybės Urugvajaus atsiradimu. Dar ir šiandien tradicinė nesantaika tarp argentiniečių ir urugvajiečių tebėra gaji. Po keturiasdešimties metų tos pačios upės tapo bene kruviniausio karo regione pretekstu. Šį kartą viskas prasidėjo nuo ambicingų Paragvajaus diktatorių noro turėti laisvą išėjimą į Atlanto vandenyną ir stiprų karinį laivyną. (Beje, ir šiandien Paragvajuje – šalyje, neturinčioje jūrinės sienos, – yra visi karo laivyno karininkų etatai.) Karas pareikalavo išties daug aukų: Paragvajuje beliko 200 000 gyventojų – tik 40% ikikarinio skaičiaus.

Bolivijos diktatorius Andrésas de Santa Cruzas XIX a. ketvirtame dešimtmetyje siekė sukurti didelę imperiją kontinento vidurinėje dalyje. Jam pavyko sumušti perujiečius ir sukurti konfederacinę valstybę, tačiau Čilei 1836 m. diktatorius pralaimėjo ir neteko dalies teritorijų. Brazilija turėjo pasienio problemų su visomis kaimyninėmis šalimis, išskyrus Surinamą (buvusią Olandų Gvianą). Bolivija spėjo pakariauti su Paragvajumi, Peru – su Ekvadoru ir Kolumbija. Kurioziško ekonominio karo priežastimi tiesiogine prasme tapo mėšlas, nes XIX a. viduryje azotinių trąšų gamybai imta naudoti pakrantės paukščių išmatas, guaną, kuriame gausu nitratų. Guano telkinius tuo metu valdė Čilė, Bolivija ir Peru (1850 m. iš jo gauta apie 75% Peru nacionalinių pajamų). Pietų Amerikos karų istorija tęsiasi, ir neatrodo, jog jau parašytas paskutinis puslapis.

Politologai pamėgo Lotynų Amerikos civilizacijos raidą, atradę joje vadinamąjį demokratijos bangų reiškinį. Šiame regione kiekviena karta turi savus diktatorius ir savus demokratus. Jie keičiasi maždaug kas 20 metų. Apie 1940 m. vyravo diktatūros, apie 1960 m. – demokratijos, apie 1980 m. – diktatūros. Prieš 10 metų kontinentas buvo beveik išsivadavęs iš diktatorių ir kūrė demokratiją, dabar vėlgi – linksta populizmo ir diktatūrų pusėn. Teorija teigia, kad apie 2020 m. kontinentą valdys autoritariniai ar net totalitariniai režimai. Vėliau panašūs reiškiniai pastebėti ir kitose pasaulio vietose, tačiau pabrėžiama, kad Lotynų Amerikoje „bangos" didesnės, nes šalys neturi įsišaknijusių tautinio paveldo ir teisinio tęstinumo tradicijų. O gal užtat turi minėtą kreolišką prigimtį?

Tai patvirtina ir dabartinės politinės realijos. XXI a. pradžioje prasidėjo naujų liaudies didvyrių – politinių populistų epocha. Fiziškai nueinantis nuo arenos ir Kadaise SSRS šelptas Fidelis Castro, kaip matyti, turi stebėtinai daug gerbėjų. Nepamirškime ir Kinijos faktoriaus. Kinija atrodo visai nebloga alternatyva nemylimoms Jungtinėms Amerikos Valstijoms. Kinija neslepia simpatijų „socialistinei" Kubai, o kinų sugebėjimas tuo pat metu ir garbinti Mao, ir vaidinti liberalią valstybę gali būti puiki pamoka tiems, kurie liks po Fidelio.

Venesuela turi Hugo Chávezą, Brazilija – turėjo populistą Lula Da Silva, o dabar – anksčiau kairiesiems teroristams priklausiusią Dilma Vana Rousseff. Į Peru prezidento kėdę sėdo kairysis Alanas García, Kosta Rikoje – kairuoliška socialistė Laura Chinchilla Miranda, o Čilėje – panašių pažiūrų Michelle Bachelet. Tai jau žinomi kairieji politikai. „Naujiems veidams" priskirtinas Bolivijos kokos augintojų stabas Evo Moralesas, Ekvadoro Chávezu pravardžiuojamas Rafaelis Correa. Haitį valdo absoliutus populistas René Prévalis. Bene kurioziškiausias politinis feniksas – Danielis Ortega, dar sovietų remtasis Nikaragvos diktatorius. Visi minėtieji laimėjo rinkimus šiais metais. Rinkimai, jei ir suklastoti, tai ne tiek, kad reikėtų iš esmės abejoti jų rezultatais. Kairiųjų ar centro kairiųjų valdomos išlieka Panama, Dominikos Respublika, Gajana, Argentina, Urugvajus.

Ne viena minėtų asmenybių neslepia noro tapti populistiniu diktatoriumi ir sulaukti legendinio markesiško „patriarcho rudens", JAV prezidentą vadina velniu, o visas Jungtines Valstijas – blogio imperija. Demokratija vėl gimdo tironus. Tokio reiškinio atsitiktinumui niekaip nepriskirsi. Tad kas gi atsitiko? Gali būti, kad JAV politika ne visada buvo teisinga. Bet ar tiek neteisinga?

Susidariusią situaciją galima paaiškinti keliais argumentais. Manytina, kad argumentai turi lotyniškumo specifiką.

Pirma, Lotynų Amerikos bendruomenėms trūksta vadinamos pereinamojo laikotarpio kantrybės – reformos neatliktos iki galo, iki tos stadijos, kai demokratija, rinka ir decentralizacija tampa nebe problema, o gerovę kuriančia aplinka. Grįžtama prie paprastesnės ekonomikos – prekybos žaliavomis ir resursais. Tokią ekonomiką labai norisi nacionalizuoti, padaryti „liaudies" nuosavybe, ir tai populiaru.

Antra, žmonės gyvena skurdžiai ir nemato kokių nors legalių būdų iš skurdo išbristi. Taigi juos lengva nupirkti populiariais lozungais ir populiariais diktatoriais. Neturtingus ir vilties neturinčius žmones išties lengviau valdyti marksistiškais siūlymais eksproprijuoti eksproprijatorius ir ką nors duoti už dyka.

Ar tai lotyniškai-kreoliška specifika? Aiškaus atsakymo, kaip matyti, nėra.

Apie angį, vorą ir karvę

SKARUTIS DALGĖ

Tas, kuris nori žinoti, kaip kalbėjo mūsų proseneliai, turi atvažiuoti pasiklausyti, kaip kalba lietuvis valstietis.
Antuanas Mejė

Kažin ar kas susimąsto, kad tais laikais, kai žymus prancūzų kalbininkas Antuanas Mejė viso pažangaus pasaulio žmonių akis nukreipė į mažytės, niekam nežinomos Lietuvos valstiečio namus, kviesdamas pasinerti į tūkstantmečiais nekitusią indoeuropiečių protėvių būtį, lietuvis glaudėsi šiaudinėje pastogėje, namų šiluma dalydamasis su trimis gyvenimo palydovais: žalčiu, voru ir karve – baltiškojo namų *sacrum* trejybe. Bene ryškiausias baltų mitologijos reliktas – žalčio-angies gyvybės atsinaujinimo ratas, nuolat grąžinantis lietuvį į pirmapradę embriono-šliužo būseną. Angis lietuvio namuose atveria angą, per kurią iš vandenų ir požemių kosmogonijos išnirę protėviai sugrįžta kreipti tautos ir pasaulio likimo, sergėti ir ginti namų žaizdro šilumos (senosiose kronikose rašoma, kad girioje augusių lietuvių vaikams angies įkirtimas visai nepakenkdavęs, tuo tarpu krikščionys mirdavę baisiose kančiose). Trys persipynę žalčiai lietuvių tautodailėje (mažoji svastika) simbolizuoja tris pasaulio elementus – žemę, vandenį ir ugnį. Ketvirtąjį elementą – orą – lietuvio valstiečio namuose savo gijomis pripildydavo voras (*ide*. *wāros) – sveikos gyvensenos ir liaudies medicinos išminties provaizdis. Šventomis laikytų voratinklio gijų šilkas užtraukdavęs net ir baisiausią žaizdą. Vorai buvę neatsiejami mažųjų lietuvių žaidimų draugai, ištikimi talkininkai kovose su krikščionimis (*Prūsų žemės kronikoje* rašoma, kad vienuolių pagrobtas Herkus Montė, būdamas dar vaikas, sugebėjo pasprukti iš Ordino pilies, prietaringam riteriui už šarvų užkišęs stambų baltišką vorą kryžiuotį (*Araneus diadematus*)). Anapilin iškeliavusio namų šeimininko vėlės atminimą – paskutinę duonos kriaukšlę – vorai kaip chtoniškojo pasaulio atstovai susupdavo į storą voratinklių patalą, tokiu būdu išsaugodami ją nuo sužiedėjimo ateities kartoms. Žvarbiomis naktimis valstiečio šeimą savo šiluma ir pienu gelbėja trečioji šventa būtybė – karvė. Tai unikalus matricentrinės indoeuropiečių pasaulėjautos paveldas, juk sanskrito kultūroje karvė gerbiama kaip viena iš septynių žmonijos motinų. Lietuvių kalbos ištiktukas *mū* patvirtina šį nepaprastą indoeuropiečių protėvynės ir Lietuvos ryšį (plg. *ide*. *mū; *skr*. mā-, mātár- „karvė, motina, žemė“). Dangiškosios karvės – kosminės moters (Aušrinės) vaizdinį savaip atveria ir tautosakos lobynas („Balta karvė subliovė – visos tvoros suskėlė“: diena aušta), liaudies pasakos („Mildutė“, „Bebenčiukas“). Teigiama, kad senovės prūsai Didžiąją ir Mažąją karvėmis vadino Grigo ratų žvaigždynus, ryškiai matomus ir Indijoje. Aiškumo dėlei verta paminėti, kad katės ir šunys, o ypač kiaulės niekada taip ir neperžengė lietuvio valstiečio namų *sacrum* erdvės slenksčio (nors dėl patriarchalinės judėjų-krikščionių kultūros įsigalėjimo kiaulė ir tapo nešvaraus vyro, tėvo provaizdžiu lietuvių folklore ir gyvensenoje). Na, o karvės vaizdinys tautos savimonėje susipina ir su gimtosios kalbos kaip vienybės motinos kultu (Mikalojus Daukša). Tokiu būdu karvė iki šiol pildo šį matricentrinės-bestiarinės baltų kultūros klodą: keturios karvės kojos – bendrinės kalbos (BK) kontraforsai – tai dviejų kalbos demiurgų Jono Jablonskio ir Juozo Balčikonio kuriančios rankos, iki šiol tarsi įsčiose brandinančios visą BK kūno gyvastį. Karvę maitina žalia dobiliena – gyvoji XX a. pradžios sodžiaus žmonių kalba ir kvapnus šienas – senieji raštai. Sudėtingą ir unikalią lietuvių kalbos gramatinę sistemą įvaizdina keturių skyrių karvės skrandis – kirčiavimas, linksniavimas, asmenavimas ir laipsniavimas. Karvės gromuliuoja – bendrinėje kalboje kiekvienas žodis yra taupomas, gerai pasveriamas ir tik tuomet pasisavinamas. Svetimos sintaksinės konstrukcijos, neadaptuoti tikriniai žodžiai, kiti kalbą žeidžiantys elementai yra efektyviai pašalinami iš karvės virškinimo sistemos. Karvės sveikatą prižiūri ir slaugo, jos gyvybę palaiko veterinarai – uolūs kalbos praktikos darbininkai, darbščiosios redakcijų skruzdės, garbūs kalbos kultūros teorijos daktarai, dieną ir naktį nenuleidžiantys akių, kad gaivia saldaus BK pieno versme karvė žindytų tik su pagarbia baime prie jos besiartinančius vartotojus. Likusiems tenka tenkintis svetimų kalbų ir kultūrų dirbtinių pusfabrikačių surogatu.

Parašyta, perskaičius *Jaunojo mitologijos ir kalbotyros mėgėjo žinyną* (Vilnius: LKP CK leidykla, 1954).

KNYGŲ MUGĖ

Donelaitis, Kristijonas, *Metai: Keturiose giesmėse*, Išvertė Liudvikas Rėza, 1818 metų faksimilinis leidinys, parengė **Vidmantas Staniulis**, = *Das Jahr In vier Gesänger*, Übensetzt Liudwik Rheza, Faksimilierte-Ausgabe 1818, Ausgearbeitet von Vidmantas Staniulis, Kaunas: V. Staniulio knygynas, 2010, 200 p., 1000 egz.

Su didžiule pompa palydėta Donelaičio *Metų* faksimilė (reklama ir anotacijos spaudoje, pristatymas Valdovų rūmuose, 1000 egz. dovana Lietuvos mokykloms) iš tikrųjų yra visai ne tai, kuo norima pristatyti šį leidinį. Faksimilinio leidimo pėdsakus čia rasti sunku – nėra originalo viršelių, priešlapių, knygos ženklų, nenurodytas formatas ir rinkinio dydis, panaudoto egzemplioriaus signatūra, neperteikiamos puslapių ribos ir kontūrai. Geriausiu atveju – tai prastos kokybės retušuotas fotografuotinis visiškų mėgėjų parengtas leidinys. Tai dar ne viskas. Rašant vokišką antraštinį puslapį, nesugebėta teisingai nurašyti nuo originalo – padarytos net 5 klaidos: *Gesänge**r**, Übe**n**setzt, Li**u**dwi**k** Rhe**z**a = Gesängen, Übersetzt, Ludwig Rhesa*. Kitas nesusipratimas – Antano Buračo „pratarmė“, kur vieno puslapio apimties tekste kalbama apie Rėzos „kruopštų vertimą“ ir „su meile parengtą paralelų vertimą“, Donelaitį kaip „lietuvių renesanso literatūros pradininką“, kaip *Metus* skaitė „Gėtė ir kiti to meto Europos šviesuoliai“, kad būtent iš Rėzos *Metų* leidimo „visą XIX amžių buvo mokomasi gražios kalbos“. Žodžiu, rinktinių nesąmonių kratinys, lyg nebūtų kur pasiskaityti ar bent nurašyti. Paprasčiausiai gaila šitaip sugadinto Donelaičio ir Rėzos. Reikia tikėtis, kad artėjant Donelaičio 300-osioms gimimo metinėms, 1818 m. faksimilė dar bus išleista.

Mikas Vaicekauskas

Pupkis, Aldonas, *Lietuvių kalbos normintojai ir puoselėtojai*: Straipsnių rinkinys, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010, 356 p., portr.

Įvairiu laiku rašytų straipsnių ir atsiminimų rinkinys apie lietuvių kalbotyros ir baltistikos „ąžuolus“. Jie savo plačiašakiais vainikais ir stotingais kamienais nuo negandų, krušos ir skersvėjų keturis šimtmečius saugojo „žalią bruknelę“ – lietuvių kalbą. Ąžuolynas skambiais vardais: Danielius Kleinas, Frydrichas Kuršaitis, Augustas Šleicheris, Jonas Jablonskis, Kazimieras Būga, Juozas Balčikonis, Antanas Salys, Petras Jonikas, Jonas Kazlauskas, Juozas Pikčilingis. Jie visi (vieni daugiau, kiti mažėliau) kūrė ir puoselėjo sakralinę lingvistinę erdvę, kurioje tarsi amžinoji ugnis plaikstėsi lietuviška kalbos substancija. Ši erdvė – tai normos teritorija, į kurią ne kiekvienam buvo lemta įžengti, tai „pasėlis“, kurį prižiūrėti teisę turėjo tik išrinktieji žodžio artojai. Išpažindami kalbos gyvumo principą, jie normino pačią gyvastį.

Eligijus Raila

Waugh, Evelyn, *Sugrįžimas į Braidshedą*, iš anglų kalbos vertė Rasa Drazdauskienė, Vilnius: Tyto alba, 2010, 397 p.

Didis britų klasikas ir bene reikšmingiausias jo romanas. 1930 m. priėmęs katalikybę, apie ją Waugh rašė ne viename romane. Ir šiame vėlyvesniame, Londone pasirodžiusiame 1945 m. Ką reiškia tikėti? Kaip Dievo malonė veikia žmogaus gyvenime? Esmingai ir aštriai svarstant šias temas, pasakojama apie prieškario Anglijos Braidshedo dvarą, aristokratų katalikų Marčmeinų šeimą ir su ja susipažinusį agnostiką Čarlzą Raiderį, inteligentišką jaunuolį iš viduriniosios klasės. Romanas nėra siaurai religinis. Diskretiškai ir nedidaktiškai kalbant apie tikėjimą, su sąmoju ir tragizmu aprėpiamas platus gyvenimo temų laukas, kurį gaubia gyvai perteikta ypatinga epochos ir britiškumo dvasia.

Dalia Zabielaitė

Zappa, Frank, Peter Occhiogrosso, *Tikroji Franko Zappos knyga*, iš anglų kalbos vertė Gediminas Sadauskas, Vilnius: Pasviręs pasaulis, 2010, 296 p., 1000 egz.

Ryškų pėdsaką XX a. muzikos istorijoje palikusio muzikanto ir kompozitoriaus Franko Zappa‘os autobiografija. Kaip ir jo muzika (puikus džiazo, roko, klasikinės muzikos ir šėtoniško juoko derinys), knyga trykšta laisvai mąstančio žmogaus pažiūromis, ironišku ir taikliu požiūriu į stabarėjantį XX a. antros pusės JAV kultūrinį ir politinį gyvenimą. Nors kai kurie knygoje minimi to laikmečio veikėjai jau paliko istorinę sceną, muziko gerbėjams knyga padės įsigilinti į daugiaprasmiškus jo dainų tekstus ar jų sukūrimo aplinkybes, o to nesiekiantys skaitytojai tikrai susimąstys apie tų ir šių dienų panašumą. 300 puslapių savęs pasakojimas baigiasi 1988-aisiais ir palieka mus tebetikinčius maloniu mitu, jog po poros metų Zappa norėjo sukurti nepriklausomybę atgavusios Lietuvos himną.

Juozapas Paškauskas

Kelionė tėvop

PALEMONAS DRAČIULA

Tai buvo vienuoliktųjų metų pirmo mėnesio vienuoliktoji diena, vienas vienas vienas vienas vienas, daugybė vienetų tarsi strypų, pavirtusių gelžkelio žuoliais, kuriuos dusliai skaičiavo traukinys, riedantis į Varšuvą, bet aš jos nepasiekiau, nes ties migla apsiputojusiu Lentvariu sužinojau, kad mirtinai serga tėvas, ir vienetai ūmai susikryžiavo, net ir kaminas plačiai išskėtė rankas, ir taip prasidėjo mano kelionė tėvop.

Aš sėdėjau greta sunkiai alsuojančio tėvo, o jis buvo visas rusvai geltonas ir priminė milžinišką tortiliją. Atidžiai žiūrėdamas į prakaitu nubėgusį jo veidą suvokiau rupią tiesą: jis nebuvo nei laisvės šauklys, nei dvasinis mokytojas. Nepasakyčiau, kad jį kaip nors ypatingai mylėjau, netgi būdavo akimirkų, kai nuoširdžiai neapkęsdavau, ir ta neapykanta vėliau virsdavo alinančiu gailesčiu, tačiau visuomet jo trūko. Kaip druskos prėskame valgyje. Kaip sniego sausyje. Jis buvo tikriausias Lietuvos gavrošas ir priklausė tai kartai, kuri žemės arti jau nebenorėjo, o vogti dar nebuvo išmokusi. Jo lizdas buvo Žegūniuose, pačiame Lietuvos vidury, kaime, kuris nestovėjo kryžkelėje, nes trobos išėjo plėnimis per karą, o tėvas su savo tėvais išėjo į Pociūnus, išsinešdamas prisiminimo šukę apie gerąjį Wehrmachto kareivį, pavaišinusį jį kadaise juodo šokolado plytele. Pociūnus jau ir aš mažumėlę pamenu, nes tai buvo vienintelis mano gyvenime kaimas. Šalia slenksčio augo gauruotas diemedis, kurio šakos labai tiko nuogoms strėnoms pridengti. Prisiskaitę Seton-Thompsono žaidėme indėnus, visiškai nepaisydami, kad aplaužytame krūme gūžtą galėjo būti susisukusi pati poezijos lakštingala. Mums tuomet tikroji kaimiška poezija buvo prie malkinės nukirsdinta begalvė višta, kuri tarsi kruvina šmėkla dar ilgokai linksmai šokinėdavo į orą. O kitame trobos gale augo didelis topolis, kurio apatinė šaka ilgainiui nulūžo, nes ten buvome įsirengę tupėjimo aikštelę. Tačiau didžiausias atradimas slypėjo gretimais, iškart už kelio stovinčioje apleistoje lūšnoje, kurioje senatvę kadais vilko tėvo teta Marė. Rausdamasis sendaikčių sąvartyne, viename kamaros stalčiuje radau penkių litų monetą. Viešpatie, ji man anuomet spindėjo labiau už spalvomis trykštančius kubietiškus pašto ženklus. Tačiau atslinko melioracija, ir Pociūnai virto. Ir tėvas daugiau į juos nebesugrįžo. Ėmęs vadovauti statybos aikštelei, kitiems leisdavo pasiimti iš jos tai, ko šie panorėdavę. Ypač mėgiami būdavę armatūros strypai. Vieną vakarą ir jis grįžo tokia sulankstyta armatūra nešinas. Tai buvo raktas į niekada nematytą slėpiningąjį pasaulį. Tai buvo daugiau, nei visos pasaulio penkličių monetos kartu subėrus. Tai buvo mūsų naujoji antena, atvėrusi neįtikėtiną kosmosą. Nuo to laiko mes godžiai gaudėme Lenkijos Liaudies Respublikos televizijos programas. Gyvenome penktame aukšte ir turėjome didelį pranašumą prieš likusius laiptinės gyventojus. Iki šiolei atsimenu, kaip su kaimynais iš pirmojo aukšto sustingę tiesiogiai stebėjome popiežiaus Jono Pauliaus II ingresą, o dar vėliau, gal po kokių šešerių metų rodė Bertoluccio *Paskutinį tango Paryžiuje*, ir mes sėdėjome tamsoje tyliai šnopuodami, regėdami įmantriausius aistrų viražus, o po to tėvas gailiai atsidūsėjo ir prislėgtu balsu tarė, kad Pociūnuose tai nebūtų buvę įmanoma dėl viską dergiančių vištų. O sykį mamai jos keturiasdešimtmečio proga padovanojo mėnulio dydžio sidabrinę silkių skardinę, kuri mamai ypatingo džiaugsmo nesuteikė, užtat tėvas švytėjo tarsi Krėvė, perplaukęs Atlantą. Šiaip jau tautos poetu jam buvo Maironis ir šiek tiek – Brazdžionis. Dar labai mėgo vieną dainą, kuri prasidėdavo taip: „Laukas, kelias, pieva, kryžius, šilo juosta mėlyna...“ Nežinau, ar jis ką nors nutuokė apie Aistį, bet už tokią ir dar panašią lietuvišką dainelę vieną brežnevinę gegužę buvo gatvėje paimtas muzikinės klausos neturinčių milicininkų ir įmestas porai naktų cypėn. Grįžęs buvo labai nusiminęs, tačiau neverkė. Man regis, jis apskritai susigraudinęs bus buvęs kartą gyvenime – iš džiaugsmo: kai *Vremia* pranešė apie Suslovo mirtį.

Sėdėdamas šalia geltono tėvo aš neverkiau. Nebuvo laiko. Stengiausi atsiliepti į jo prašymą. Prieš mirtį jis paprašė dažų, nors nebuvo nei dažytojas, nei dailininkas, ir šalia jo nestovėjo jokia dvasinga literatūros tyrinėtoja, kuri vėliau būtų patvirtinusi, jog dažai tėvui buvo reikalingi nutapyti didžiulei trispalvei ant palatos sienos. Jis taip niekada manęs ir nepaklausė, kiek liko iki Vasario 16-osios.